

MONUMENTEN & LANDSCHAPPEN 20/6

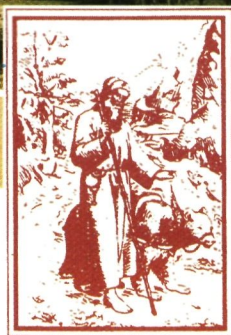
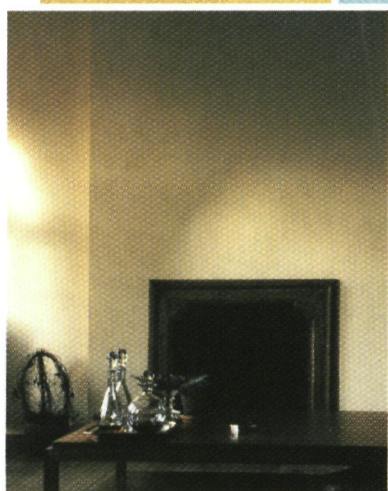
NOVEMBER-DECEMBER 2001

TWEEMAANDELIJKS

M&L

Kalk voor renovatie, restauratie en decoratie van ons patrimonium !

*Miniere di San
Romedio*

HD SYSTEM GRUPPO TASSULLO s.p.a.

Unilit

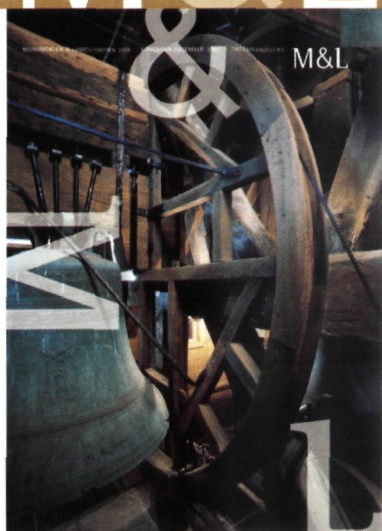
natuurlijke hydraulische kalk
mortels voor binnen en buiten

Arte
Constructo

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18
B- 2627 Schelle (België)
Tel.: 00.32.3/880.73.73
Fax: 00.32.3/880.73.70

CORIDECOR

kalkverven
binnen- en buitendecoratie

Cover: Beiaard van Mechelen
(foto Oswald Pauwels)

Abonnements-voorwaarden 2002

België: 32 € (ook losse nummers verkrijgbaar voor 6 €).

CJP'ers betalen: 27 €

Buitenland: 49,50 €

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.091-2206040-95 van Monumenten Et Landschappen, Graaf de Ferraris-gebouw, Albert II-laan 20 - Bus 7, 1000 Brussel met vermelding "M&L-jaar-abonnement 2001". U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

E-mail: DianeP.torbeyns@lin.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Albert II-laan 20 - bus 7
1000 BRUSSEL
Tel. (02)553 82 34 - Fax (02)553 80 95
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be
Coördinatie: Luc Tack
Fotografie: Oswald Pauwels
Vormgeving en productie: Luc Tack
Zetwerk en secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website Monumenten en Landschappen:
www.monument.vlaanderen.be

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle, M. Celis,
M. De Borgher, J. De Schepper, M. Fierlafijn,
J. Gyselinck, A. Malliet, V. Meul, G. Plomteux,
L. Tack, S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Brecht,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050)36 25 89 - Fax: (050)37 33 64

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050)47 12 72 - Fax: (050)34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Luc Tack
Afdeling Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Albert II-laan 20 - bus 7
1000 BRUSSEL
Tel.: (02)553 82 36 - Fax: (02)553 80 95
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Inhoud

- 4 Ervaringspraktijk als basis voor een gefundeerde adviesverlening
De vakafdelingen binnen de Afdeling Monumenten en Landschappen
Marjan Buyle

- 6 Van pigmenten, kalkmortels en houtwormen
De vakafdeling Conserveringsploeg
Marjan Buyle

- 22 Spitstechnologie en vakmanschap ten dienste van een beveiligd kunstbezit
De vakafdeling Beveiliging
Rob Buelens

- 30 Duizend kolommen Et kanalen
De vakafdeling Industrieel Erfgoed
Jo De Schepper

- 41 Monumenten met noten op hun zang
Vakafdeling Orgels, Beiaarden, Klokken en Torenuurwerken
Antoon Fauconnier

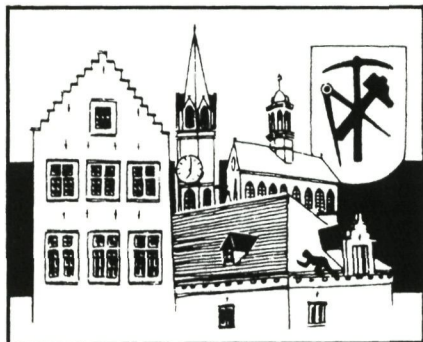
- 56 De restauratie van het Lion torenuurwerk in de Agathakerk van Sint-Agatha-Rode
Erik Smaege en Denise De Brouwer

- 63 Summary

MOREELS NV

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

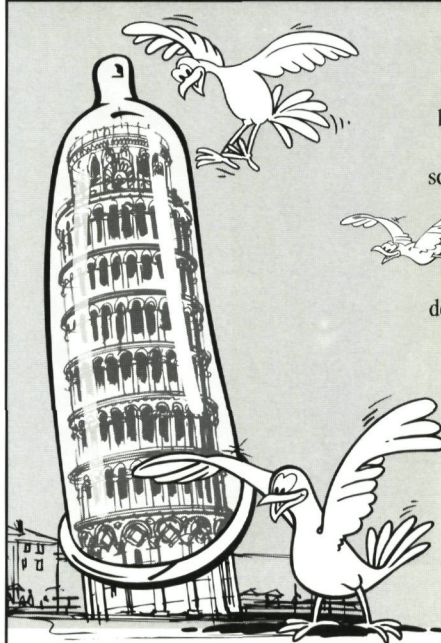
Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. 053-84 83 70 • Fax 053-83 33 65

Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde!

Duivenmest is door zijn
agressieve chemische
bestanddelen één van de
belangrijkste oorzaken van
onomkeerbare be-
schadigingen aan gebouwen
en monumenten.

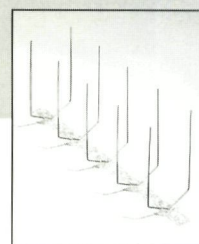
Maar er is meer!
De duif, maar vooral
de duivenmest, brengt naast
het cultuurpatrimonium
ook onze gezondheid in
gevaar door overbren-
ging van ziekten zoals
ornithose, salmonella,
psittacosis, e.a.,...

Nu is er echter BIRDEX (een gamma diervriendelijke
afschrikingsmiddelen dat de duiven voorgoed weg
houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer
over weten, neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. International n.v.

Verbindingsstraat 2, B-9100 St.-Niklaas

Tel.: (03)776 84 39 - Fax: (03)777 35 09

BIRDEX

Birde® is a registered trademark of P.E.C. International

Uw patrimonium...

...onze zorg

**Reeds meer dan 20 jaar restaureren, renoveren en
beschermen wij gebouwen en waardevolle monumenten.**

- Reiniging, restauratie en renovatie van gevels
- Restauratie en conservatie van steen
- Traditionele zuivere kalkpleisters en kaleilagen
- Mineraalverven en silicaatpleisters
- Cement- en kunststofgebonden gevelpleisters
- Warmte-isolerende pleistersystemen
- Betonherstelling en -bescherming
- Duivenwering
- Houtworm- en zwambestrijding
- Polymeergechemische houtrestauratie en -versteviging
- Brandremming op hout, beton en metaal
- Injectiewerken
- Vochtwerking en waterdichting
- Renovatie- en verbouwingswerken

Referenties op aanvraag

**Onze vaklui worden begeleid door
gespecialiseerde ingenieurs en kunsthistorici**

Solar nv

Tel.: 03-766.11.66 - Fax: 03-777.35.09

Kleine Breedstraat 33 - B-9100 SINT NIKLAAS
Erkend aannemer cat. D kl.1, o.cat. D1 kl.3, D21 kl.3, D24 kl.4.

Evenwicht tussen wetenschap en vakmanschap

RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

Marjan Buyle

ERVARINGSPRAKTIJK ALS BASIS VOOR EEN GEFUNDEERDE ADVIESVERLENING DE VAKAFDELINGEN BINNEN DE AFDELING MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

◀ Binnenzicht
in de brouwerij van
Koekelare
(foto Oswald
Pauwels)

De zorg om het behoud van monumenten en landschappen kan nooit een louter theoretische bezigheid zijn. Adviesverlening en begeleiding van de restauratie- of instandhoudingswerken zijn pas gefundeerd na grondig contact met het monument en het landschap zelf, uniek in hun eigen gegevenheid. Monumenten- en landschapszorg zullen dan

ook altijd meer te maken hebben met ervaringspraktijk, met aanvoelen, met waardering, met afwegen, met begrijpen en willen verstaan. Deze complexe gegevens van materialen, geschiedenis, inhoud, iconografie, beeldentaal, functie en bestemming, inplanting in een stedelijk of landelijk weefsel, veroudering en patina kunnen niet van

▲ Het orgel in de
begijnhofkerk van
Hoogstraten
(foto Oswald
Pauwels)

▲ De conserverings-
werken in de voor-
malige kapittelzaal
van de
Predikherenkerk
in Leuven
(foto Oswald
Pauwels)

achter een bureau op administratieve wijze afgehandeld worden. Het is ter plaatse dat men voeling krijgt met een monument, met zijn unieke en onvervangbare eigenschappen. Op de restauratiewerken herleeft de vroegere bouwwerf, met de stellingen, de geur van kalk en stof, het gedempte geluid van het gereedschap, de combinatie van het manuele en het intellectuele werk, de eeuwenlang doorgegeven kennis en technieken, de traditionele handelingen, het nadenken over betekenis, bewaring, bestemming en behoud.

Binnen de Afdeling Monumenten en Landschappen zijn het vooral de vakgebieden die elk vanuit hun eigen specificiteit de 'adem' van het monument blijven voelen, de oeroude taal blijven verstaan, het echte contact en de beleving van de monumenten blijven ervaren. Elk monument en elk landschap zijn een uniek en onvervangbaar origineel ontwerp tesamen met de latere geschiedenis, waarvan het

voortbestaan en de specifieke eigenheid niet alleen kunnen verzekerd worden met typebestekken, computer-outprints, algemene oplossingen of standaardbehandelingen.

Omgaan met een monument en het voorbereiden van zijn instandhouding of restauratie is een proces dat altijd opnieuw van nul begint. Altijd opnieuw moet de hele weg weer bewandeld worden: van een eerste oppervlakkige visuele indruk, over een grondig vooronderzoek, waaruit langzaam een verantwoorde restauratie-optie wordt geformuleerd, tot het voorbereiden en volgen van de uitvoering van de werken, het bijsturen van de werkwijze en het oplossen van onvoorziene situaties en vondsten, het blijven nadenken, de voldoening van een goede uitvoering en een eventuele publicatie van de werkzaamheden achteraf. Een monument waar men lang en intensief in werkt, kruipt onder de eigen huid. Het is onze opdracht de authenticiteit van het erfgoed te bewaren, de betekeniswaarde te be-

houden, met in het achterhoofd de nodige bescheidenheid dat we maar een schakel zijn in de lange geschiedenis van het monument of het landschap, die ons -hopelijk- nog lang zullen overleven.

Binnen de Afdeling Monumenten en Landschappen zijn een aantal vakafdeling met zeer verschillend werkveld actief : architectuur, conservering, beveiliging, funerair erfgoed, historische parken en tuinen, industrieel erfgoed en de orgels, beiaarden en torenuurwerken. Soms zijn er projecten waar verschillende vakafdelingen elkaar kunnen aanvullen, zoals in Hotel Errera in Brussel, waar zich problemen stelden van zowel architectuur als van conservering, beveiliging en tuinaanleg. Alle vakafdelingen werken over het hele Vlaamse grondgebied, omdat een eenduidige benadering van zeer gespecialiseerde materies over alle provincies noodzakelijk is. In dit eerste nummer komen de conservering, beveiliging, industrieel erfgoed en orgels, beiaarden en torenuurwerken aan bod. In het volgende nummer worden de afdelingen architectuur, funerair erfgoed en historische parken en tuinen voorgesteld.

◀ Beveiliging van het Madonnabeeld van Michelangelo in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Brugge (foto Kris Vandevorst)

Marjan Buyle

VAN PIGMENTEN, KALKMORTELS EN HOUTWORMEN DE VAKAFDELING CONSERVERINGSPLOEG

Voormalige kapittel-
zaal van de Predik-
herenkerk in
Leuven, conservering
van muur- en

gewelbschilderingen
uit de 13de eeuw
(foto Oswald
Pauwels)

Van in het begin van de werking van de Rijksdienst voor de Monumenten- en de Landschapszorg bleek de nood aan een mobiele, snel inzetbare ploeg om zonder vertragende administratieve rompslomp een oplossing te bieden voor bepaalde acute problemen: een fragment muurschildering dat te voorschijn komt tijdens restauratiewerken, een preekstoel die in honderd stukken uiteenvalt, een gevaarlijke houtwormaantasting in een

belangrijk beeld, een beperkt kleurenonderzoek, een kerk waar het binnenregent op mooi meubilair. Gewapend met een bestelwagen, steigers en ladders en het nodige basismateriaal werd de ploeg in 1976 op initiatief van collega Chris De Maegd voor het eerst ingezet in de pastorie van Eppegem, waar 19de-eeuwse muurschilderingen verloren dreigden te gaan.

DE WERKING VAN DE CONSERVERINGSPLOEG

De vakafdeling Conserveringsploeg, opgericht in 1976, heeft als belangrijkste opdracht om het 'contact' met de restauratietheorie en vooral met de restauratiepraktijk te behouden door zelf werkzaamheden uit te voeren. Die zijn vrij divers van aard, omvang en betekenis. Een basiswerf vormt de uitvalsbasis: hij dient, naast de noodzakelijke praktijkervaring, ook om nieuwe technieken en producten uit te proberen, de materialenkennis te vergroten, de beschikbaarheid van historische en hedendaagse restauratiematerialen uit te testen, het tijdsbestek voor bepaalde behandelingen te berekenen... Restauratie is na het midden van de 20ste eeuw geleidelijk geëvolueerd van een artistiek-ambachtelijk naar een wetenschappelijk beroep, waarbij de voortdurende evolutie van enerzijds theoretische en deontologische uitgangspunten en anderzijds de praktijk en de technieken in een voortdurende en snelle evolutie zijn. Naast de noodzakelijke opvolging van vakliteratuur en gespecialiseerde studiedagen en congressen, is de ervaring op de werf zelf de beste leermeester.

HISTORIEK VAN DE CONSERVERINGSPLOEG

De oorspronkelijke opdracht was onmiddellijk in te grijpen bij dringende gevallen van instandhouding of conservering. Als eerste opdrachten werden muurschilderingen behandeld in de pastorie van Eppegem, in een woonhuis op het Brusselse Martelarenplein, in de abdij van Herkenrode en in de Keizerszaal van de voormalige abdij van Sint-Truiden. Dat waren telkens volledige en vrij langdurige conserveringsbehandelingen van ensembles. Na verloop van jaren oriënteerde de werking zich in een iets andere richting. De redenen hiervoor waren divers: met het verminderde aantal personeelsleden (de huidige ploeg bestaat uit Marjan Buyle, Els Jacobs en Philippe Schurmans) was het onmogelijk om nog opdrachten van een bepaalde omvang uit te voeren binnen een redelijk tijdsbestek. Om dit te ondervangen werd het aantal grotere werven tot een minimum beperkt. Anderzijds was de situatie in de restauratiewereld intussen ook geëvolueerd – in de jaren 1970 waren er bijvoorbeeld geen zelfstandige restaurateurs voor muurschilderingen – en het was logisch dat de conserveringsploeg haar opdracht herformuleerde conform de nieuwe situatie. Bij het ontstaan van de ploeg

◀ Fixering van de 19de-eeuwse muurschilderingen in de pastorie van Eppegem (foto Marjan Buyle)

was de wereld van de gespecialiseerde restauratie nog zeer ongestructureerd: er bestond geen academische restauratieopleiding; er waren weinig of geen deskundige zelfstandige restaurateurs, behalve op het gebied van schilderijen op doek en paneel; veel gespecialiseerde restauratieopdrachten waren

◀ Afscherming van het meubilair in de kerk van Hoevene (foto Marjan Buyle)

Wegkappen van
cement en steen-
verharding op de
barokke portiek
van het Rubenshuis
in Antwerpen
(foto Marjan Buyle)

► opgenomen in een bestek voor algemene aanname en werden ook zo aanbesteed; er werden zelfs of nooit vooronderzoeken uitgevoerd; in 1975 was er slechts één gespecialiseerde inspecteur interieur en kunstbezit voor heel Vlaanderen. Bepaalde opdrachten, die vroeger door de conserveringsploeg werden uitgevoerd, kunnen nu aan deskundige zelfstandige restaurateurs toevertrouwd worden, waarvan de nieuwe generatie gevormd is in het Departement Conservatie en Restauratie van de Hogeschool Antwerpen. Het vooronderzoek is nu, mee dankzij de inspanningen van de inspecteurs interieur, een vast en verplicht onderdeel geworden van elke restauratie van interieurs en kunstbezit.

Tezamen met het wegvallen van bepaalde opdrachten, zijn er nieuwe in de plaats gekomen: het uitvoeren van beperkte vooronderzoeken en sonderingen naar oorspronkelijke kleurafwerkingslagen volgens het NCS (Natural Color System)-systeem, het onderzoek van de bewaringstoestand van delen of gehelen van roerend kunstbezit en interieuraankleding, het 'opleiden' en begeleiden van plaatselijke verantwoordelijken inzake preventieve conservering, met andere woorden ervoor zorgen dat het kunstbezit in de best mogelijke omstandigheden bewaard wordt (condities van verwarming, verlichting, factoren als vocht, temperatuur, lichtinval...). Hierbij komt het ondersteunen van de activiteiten van de vakafdeling Beveiliging, door onderzoek,

nazicht, reiniging, conservering van kunstbezit vooraleer de beveiliging wordt geïnstalleerd, en ook het bijstaan van de vakafdeling Architectuur bij interieuronderzoek, zoals in de restauratie van het Huis Braem.

Bepaalde opdrachten 'van het eerste uur' bleven behouden, zoals het nazicht van de bewaringstoestand van het kunstbezit in monumenten en het formuleren en/of uitvoeren van de noodzakelijke ingrepen; het uitvoeren van beperkte opdrachten op het gebied van dringende conservering, zoals het fixeren van losliggende polychromielagen, het curatief of preventief behandelen van houten objecten tegen biologische aantasting, het fixeren en onderzoeken van (fragmenten) muurschilderingen, het fixeren van loskomende verf op paneelschilderingen, het verplaatsen, afschermen of evacueren van bedreigd kunstbezit.

Criteria om bepaalde werken door de conserveringsploeg te laten uitvoeren hebben te maken met de omvang en de aard van de werken, het intrinsiek belang van het kunstbezit, de urgentie en het doel van de ingreep. Het is evident dat een dergelijke ploeg een evolutieve opdracht heeft, die zich aanpast aan veranderende situaties.

EEN BASISWERF ALS EXPERIMENTEEL LABORATORIUM

De basiswerf verfijnt de ervaring, die nodig is om de eigen deskundigheid te onderhouden en te vergroten, om van daaruit de opmaak van en de adequate beschrijvingen in de restauratiebestekken beter te begeleiden en te adviseren, om de werfopvolging deskundiger uit te voeren, om voeling te houden met de praktijk van de monumentenzorg, om gespecialiseerd advies te geven aan collega's en

▼
Conservering van de
muurschilderingen
in de pastorie van
Hillegem in Herzele
(foto Philippe
Schurmans)

▲
Het kasteel van
Laarne
(foto Marjan Buyle)

▼
Conservering van
een muurgedeelte
met de apostelen in
de slotkapel van
Laarne
(foto Marjan Buyle)

◀
Het aanmaken van
kalkverf voor het
tinten van de
nieuwe bepleistering
in de slotkapel van
Laarne
(foto Marjan Buyle)

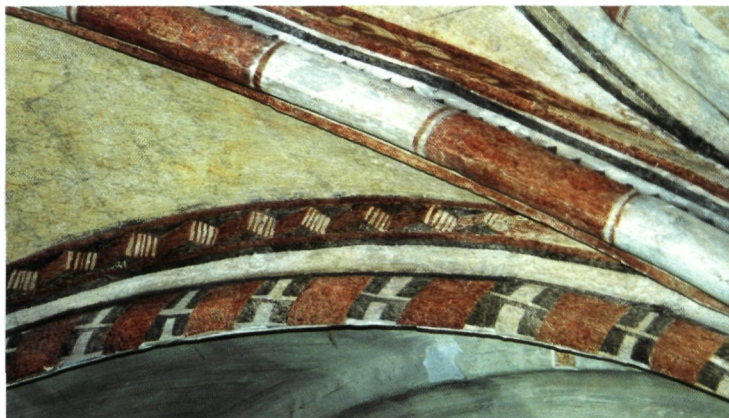
aan andere aanvragers en tenslotte om een geloofwaardige gesprekspartner te zijn voor de buitenwereld, zowel de opdrachtgevers als de bevoegde diensten en instellingen en de uitvoerders van gespecialiseerde restauraties.

Vroegere basiswerven waren de beschrijving van de slotkapel in Laarne en de behandeling van muurschilderingen in een huis aan de Spinolarei in Brugge. In Laarne betrof het de totaalbeschrijving van een vroeg-gotische kapel met 14de-eeuwse figuratieve voorstellingen. Het hoofdprobleem hier was dat de oude decoratie zich in een fragmentarische en zeer versleten toestand bevond, en dat ze bovendien verminkt was door de latere barokke heraankleding van de ruimte en het maken van grotere raamopeningen. In Brugge werd in een 14de-eeuws woonhuis een beschilderde middel-eeuwse zaal teruggevonden, waarvan twee muurpartijen nog een vrij volledig beeld vertoonden: een Sint-Joris met de draak en een aantal deugden en anderzijds de stoet van de negen helden van de oudheid rond een praalwagen. Deze schilderingen waren vooral op materiaaltechnisch gebied zeer interessant: er werd gebruikgemaakt van een groot gamma van pigmenten en bindmiddelen en ook nog van verzilverde papieren sterren en diverse decoratietechnieken met zilver en goud. Ook iconografisch was deze vondst bijzonder belangrijk, als een zeldzame getuige van een laat-14de-eeuwse muurafwerking in een rijke burgerwoning.

De huidige basiswerf is de voormalige kapittelzaal van de Onze-Lieve-Vrouw ten Predikherenkerk in Leuven. Zij bevat een 13de-eeuwse architectuurpolychromie, die alleen al door haar datering en haar zeldzaamheid een uniek item vormt. De vierkante ruimte met een centrale pijler is met vier kruisribgewelven overkluist. De beschrijving is louter decoratief en structureert de ruimte en de bouwonderdelen, in een periode waarin de functie van de

▲ Steekproef naar
beschildering in de
kapittelzaal van de
Leuvense Predik-
herenkerk
(foto Marjan Buyle)

▲ Conservering van de
beschildering op de
ribben in de
Leuvense Predik-
herenkerk
(foto Marjan Buyle)

► Gezicht op de werf
met één afgewerkt
gewelf in de Predik-
herenkerk in Leuven
(foto Oswald
Pauwels)

voorstelling van (mag dit niet worden geschrapt?) het christelijk beeldenprogramma in kerkgebouwen wordt overgenomen door andere kunstvormen zoals de glasschilderkunst en de polychrome steen- en houtsculptuur. Er zijn twee opeenvolgende beschilderingen aanwezig, onder een dik pakket van ongeveer 25 lagen witkalk. De blootgelegde beschildering is niet de oudste, oorspronkelijke beschildering, maar een tweede decoratieschema, dat blijkbaar tamelijk vlug na de eerste beschildering is aangebracht, mogelijk nog aan het einde van

de 13de eeuw. De werkzaamheden in de Predikherenkerk zijn nog niet afgewerkt en het is voorbarig om in dit stadium al eindconclusies te formuleren: de helft van de ruimte is nog met een kalklagenpakket bedekt.

De voormalige kapittelzaal is een bijzonder geschikte basiswerf omdat ze op veel terreinen problemen stelt, zowel theoretische als praktische. Theoretisch gaat het om de problematiek van het gebruik en de functie van deze ruimte, het oorspronkelijk meubilair en de binnenindeling, de wijziging van de binnenruimte door de aanzienlijke verhoging van het vloerniveau, de authenticiteit van de kapittelzaal die later als sacristie gebruikt werd. Praktisch gaat het om het blootleggen van een uiterst fragiele beschildering, nog bemoeilijkt doordat twee opeenvolgende beschilderingslagen boven elkaar liggen (wordt bedoeld: zonder tussenlaag?). Het uitgangspunt is dat van de niet-sacrifiële vrijlegging: we leggen de eerste beschilderde laag die we tegenkomen bloot, dus de 'jongste', met als resultaat dat op plaatsen waar ze ontbreekt, de oudste laag zichtbaar is. Verder zijn er nog het probleem van de fixering en de verharding van de fragiele pleisterlagen met spuitmortels, het retoucheren en presenteren van de beschildering, het probleem van latere ingrepen, verbouwingen, wijzigingen en beschadigingen die alle hun zichtbare sporen hebben nagelaten. Bijkomend maar niet onbelangrijk is de buitenbegroeiing, die de vochtthuishouding in de muren, hoe dik ze ook zijn, compromitteert en waarvan de uitlopers door de voegen heen groeien en de pleisterlaag destabiliseren. Ook de herbestemming van de ruimte stelt bepaalde, zeer concrete problemen.

▲
Fixering van een
paneelschildering
in de kerk van
Noorderwijk
(foto Marjan Buyle)

DRINGENDE CONSERVERINGS- WERKEN

Naast deze basiswerk, die als kennisvergaring en experimenteel laboratorium dienst doet, worden andere dringende conserveringsingrepen uitgevoerd. Die opdrachten zijn meestal beperkt in tijd en vergen geen langdurige administratieve procedure. Het gaat om het fixeren van afschilferende verf-lagen op beelden of op geschilderde panelen, het herstel van pleisterwerk, het aanbrengen van een bescherm laag, het nazicht en de behandeling van houten dragers op biologische aantasting of andere degradaties, de desinfectering van hout, het fixeren van polychromie op hout of steen, het herlijmen van afgebroken stukken bij een ongeluk of een beschadiging. Hierbij hoort ook de – gelukkig vrij zeldzame – evacuatie of afscherming van kunstbezit in noodgevallen.

De conserveringsploeg heeft al een ellenlange lijst werkzaamheden uitgevoerd. Even een greep uit de zeer gedifferentieerde opdrachten: het fixeren van paneelschilderingen, bijvoorbeeld in de kerk van Opheers, het begijnhof van Herentals of de kerk van Noorderwijk; het blootleggen, fixeren en conserveren van kleinere muurschilderingen of fragmenten ervan zoals de 8de-eeuwse muurschildering in de Sint-Jakobskerk in Gent en van het middeleeuws geschilderd decor in de donjon van het kasteel van Horst. Soms mondt een opdracht uit in een uitgebreider onderzoek, wat het geval was met de houten Vagevuurgroep van de kerk van Daknam, die behandeld werd om opnieuw zijn oorspronkelijke plaats, uiteraard goed beveiligd, aan de buitenmuur van de kerk te kunnen innemen. Hieruit volgde het opzoeken en het nazicht van alle nog bewaarde vagevuurgroepen in buitenopstelling.

VOORONDERZOEKEN

De conserveringsploeg voert ook beperkte vooronderzoeken uit. Dit gebeurt vaak in het kader van restauratiebestekken in opmaak of bij onverwachte vondsten tijdens de werken. Het begeleiden en opvolgen van gespecialiseerde restauratiewerken aan interieurs en kunstbezit ligt in het verlengde van voornoemde opdrachten.

De vooronderzoeken hebben meestal te maken met muurafwerking, pleisterlagen, schilderingen, vroegere kleurstellingen, bewaringstoestand, specificering van bepaalde punten in de restauratiebestekken, mogelijkheden tot conservering en restauratie van bepaalde stukken uit het kunstbezit. De resultaten van kleurenonderzoeken worden genoteerd aan de hand van het NCS (Natural Color System)-systeem, waardoor mee dankzij het gebruik van de NCS-kleurenmeter de wetenschappelijke waarde en de precisie verhoogd worden. Indien nodig wordt een kleurenreconstructie op papier uitgetekend met aquarel, hetgeen de opdrachtgever een handig instrument biedt om bepaalde zaken of details visueel te kunnen voorstellen.

Van een zijkapel in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Aarschot werd de oorspronkelijke afwerking onderzocht, in het kader van de herinrichting van de ruimte als toekomstige beveiligde schatkamer. De ruw gekapte ijzerzandsteen was bedekt met een dunne kalkzandpleister, waarin verbrijzeld ijzerzandsteenpoeder gemengd was. Een laat-Romaanse

► lavabonis vertoonde een steensculptuur van een engel met een instrument. Proeven werden uitgevoerd om deze oude muurafwerking te reconstrueren, en de oorspronkelijke kleurstelling, materialen en textuur te benaderen.

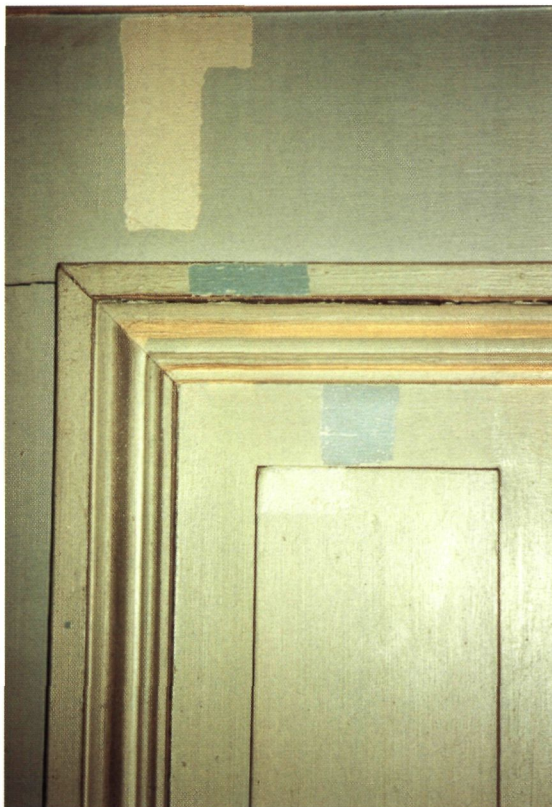
Reconstructie van de 18de-eeuwse kleurstelling in de tuinkamer aan de Broelkaai in Kortrijk (foto Oswald Pauwels)

De herinrichting van een zijkapel in de kerk van Hoogstraten als winterkapel was een ander onderzoek naar een herbestemming. Het vertrek, dat vroeger de bidkapel was van de graven de Lalaing, is overkluisd met een sierlijk gotisch stergewelf. De vloer van rode bakstenen is op sommige plaatsen verzakt, maar is nog te restaureren. Andere oude getuigen van de binnenafwerking zijn een grote open haard en een houten tochtportaal. Vooraleer deze ruimte te herschilderen was een onderzoek nodig naar de aard van de oude afwerkingslagen, hun samenstelling en hun kleur, en moest gepeild worden naar de eventuele aanwezigheid van decoratieve muurschilderingen. Die werden niet gevonden. Het vertrek was oorspronkelijk afgewerkt in een eenvoudige, lichtgrijze kalkbeschildering. Omdat de aanwezigheid van oorspronkelijk pleisterwerk, gezien de decaperingswoede van de vorige eeuwen, een zeldzaamheid op zich is, werd geadviseerd dit kalklagenpakket te behouden en er een nieuw laagje kalkverf op te schilderen.

In het begijnhof van Hoogstraten doet zich een ander probleem voor: boven de hoofddeur prijkt sinds mensenheugenis een madonnabeeld, dat jaren geleden door een plaatselijke schilder voorzien werd van een monochrome schilderlaag. Die laag was intussen ook al erg afgeschilferd en de verweerde staat van het hout werd zichtbaar. Na een beperkt onderzoek bleek dat zich hier en daar nog sporen bevonden van oude polychromielagen. Enkele monsters van deze restanten werden door de laboratoria van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium onderzocht. Daaruit bleek dat de oorspronkelijke beschildering van de mantel van de madonna blauw (azuriet) was en het kleed rood (een mengsel van vermiljoen en menie). Pas na dat onderzoek kan besloten worden tot een efficiënte en verantwoorde restauratieoptie, waarbij gestreefd moet worden om het beeld opnieuw buiten op te stellen, maar dan wel beter beveiligd.

Sonderingen naar de oorspronkelijke of naar oudere afwerkingslagen en kleurstellingen werden recent uitgevoerd in de kapel van het oude Sint-Janshospitaal in Damme, op de monumentale barokke buitendeur van de Sint-Carolus Borromeuskerk in Antwerpen, in een oude woontoren, het zogenaam-

◀ Kleurenonderzoek in het pand aan de Broelkaai in Kortrijk (foto Marjan Buyle)

de Steen, op de Vismarkt in Lier en in de verschillende zalen van het oud stadhuis in Veurne, waar muren, lambriseringen, omkaderingen, schouwen en vensters onderzocht werden in het kader van een geplande binnenrestauratie.

In het 18de-eeuwse jachtpaviljoen De Notelaer in Hingene waren televisieopnames voor een nieuwe dramatische reeks gepland. Omdat de interieurs op de tweede verdieping, het Italiaanse salon en de twee kleine zijsalons, nog een hoge mate van authenticiteit bezitten, moesten de vereisten voor goede opnames gecombineerd worden met het vrijwaren van deze oorspronkelijkheid. De bewaringstoestand van alle interieuronderdelen werd angstvallig opgetekend. Het prachtige parket is op normale slijtage na, goed bewaard. De techniek van de wandbekleding is uit Italië overgewaaid. Het gaat om een scagliola of om een stucco lustrotechniek. Laboratoriumonderzoek kan hierover uitsluitsel geven. Deze verfijnde techniek bestaat erin om aan de fijngezeefde kalk of gips, marmerpoeder en pigmenten een bindmiddel toe te voegen zoals Venetiaanse terpentijn, damar, olijfolie, dierlijke lijm, ossengal, eiwit, eigeel... Soms wordt geen bindmiddel gebruikt en strijkt men het geheel na droging in met warme was of een verdunde oplossing van Venetiaanse zeep. De bepleistering en dit laatste

▲
Het paviljoen De
Notelaer in Hingene
(foto Marjan Buyle)

afwerkinglaagje worden glad gepolierd. Deze techniek is zeer resistent, als de buitenwanden in goede staat zijn uiteraard, en dat was hier nu juist het probleem. In tegenstelling tot wat Ignace De Wilde schrijft in de overigens uitstekende brochure over De Notelaer, zijn wij van mening dat bepaalde onderdelen van het exterieur wel bepleisterd en beschilderd waren. Dit past trouwens volledig in de toenmalige tijdsgeschiedenis en gebruiken. De ingekleurde opstand van P.J. Goetghebuer uit 1827 is vrij betrouwbaar op dit punt: beschilderde onderdelen waren de zuilen van de colonnade, de vensteromlijstingen, de volledige bovenbekroning, de horizontale tussen- en bovenlijsten, de hardstenen zuilen en de 'obelisk'.

Wat het overige interieur betreft, werden kleurenonderzoeken uitgevoerd in de twee kleine salons naast het Italiaanse salon. In één ervan was de bepleistering later vernieuwd en heeft het onderzoek weinig resultaat gegeven. In het andere salon, dat een nis bevat met daarboven een marmeren reliëf, was alleen het plafond vernieuwd. De muren en het schrijnwerk van ramen en deuren vertoonden een

interessante 18de-eeuwse kleurstelling, die als het ware de kleuren van de buitennatuur herhaalde: het grijs van de Schelde op het vensterschrijnwerk en de plinten, het groenblauw van de lucht en van de bomen op de muurvlakken en op de deuren. Kleurreferenties werden nauwkeurig gemeten met de NCS-kleurenmeter en bij een gespecialiseerde verfverfabrikant werden deze tinten opnieuw gemengd in een verfsysteem van matte acrylverf, die de originele verfsoort qua uitzicht en textuur het dichtst benadert. Hiermee werd in dit salon een kleurenreconstructie uitgevoerd.

De landelijke Berlindiskapel van Kalken in Laarne uit 1670, vergroot in 1774, is aan restauratie toe. Er werd ons gevraagd een aanvullend onderzoek te verrichten naar de oorspronkelijke afwerkingslagen van het interieur en van de binnenaankleding en decoratie, en eventueel van het exterieur als daar nog sporen van zouden bestaan. Volgende items werden onderzocht: de aard, datering en bewaaringstoestand van de pleisterlagen, de vroegere kleurstelling van het recentere altaar (19de of 20ste

◀ Herstel van de 18de-eeuwse kleurenstelling in blauw, lichtgroen en grijs in De Notelaer in Hingene (foto Marjan Buyle)

◀◀ Onderzoek naar de kleurlagen en herstel van de bepleistering in een zijsalon van De Notelaer in Hingene (foto Marjan Buyle)

eeuw?), de originele afwerking van de balustrade, het doksaal en de deuren. Ook werd de vraag geformuleerd in hoeverre de neogotische binnen-aankleding en beschildering van de kapel, zoals zichtbaar op oude foto's van 1935 en 1950, nog aanwezig was onder de huidige kalkwitsellaag. Het onderzoek verliep vrij moeizaam omdat de buiten-cementering van het gebouw een nefaste invloed had uitgeoefend op de bewaringstoestand van de binnenbepleistering. De oorspronkelijke afwerking en het oorspronkelijke kleurengamma konden niet met zekerheid vastgesteld worden. Er werd geadviseerd terug te grijpen naar een ietwat latere kleurstelling, waarbij de muurvlakken in lichtgrijze kalkverf geschilderd waren, terwijl de architecturale elementen zoals de prachtige consoles, benadrukt werden door een donkergrijze tint, hetgeen het uitzicht van blauwe hardsteen imiteerde. De binnendeuren links en rechts, met fraai 18de-eeuws geajoureed houtsnijwerk, waren polychroom uitgewerkt. Een nieuwe kalkbepleistering op het buitenparement kan bijdragen tot een normalisering van het vochttransport.

Een ander vergelijkbaar vooronderzoek loopt nu in de kapel van Vijlst in Brussegem.

Een muurschildering in een militair fort is wellicht het laatste wat men verwacht, en toch bevindt zich in het Fort Napoleon in Oostende een schouw-schildering op de onderste verdieping, in een ruimte die tijdens de Duitse bezetting ingericht was als bierkelder. Het betreft een voorstelling van *Der Barbar*: een grote geharnaste figuur die een zwaard vasthoudt. Aan zijn voeten liggen de afgehakte hoofden van de diverse vijanden. Links onderaan vermeldt een opschrift PINX(IT) PIEPER 1915. Dit opschrift bevindt zich niet op een oude foto en is dus waarschijnlijk later aangebracht. Het gaat om de schilder Heinrich Otto Pieper. De muurschildering was nog amper zichtbaar onder tal van gespoten graffiti. Een eerste stap in de behandeling bestond in een poging om deze graffiti te verwijderen met aangepaste solventen. De schildering bleek plaatselijk nog enigszins verborgen onder restanten van kalkoverschilderingen. De gaten in de pleisterlaag werden opgevuld, de schildering gefixeerd en

► De muurschildering in Fort Napoleon in Oostende vóór de behandeling (foto Marjan Buyle)

► De schouw-schildering in Fort Napoleon in Oostende na behandeling (foto Marjan Buyle)

de lacunes geretoucheerd. Er waren diverse overschilderingen, vooral in de vlaggen, maar die behooren tot de wisselende geschiedenis van de schilde-

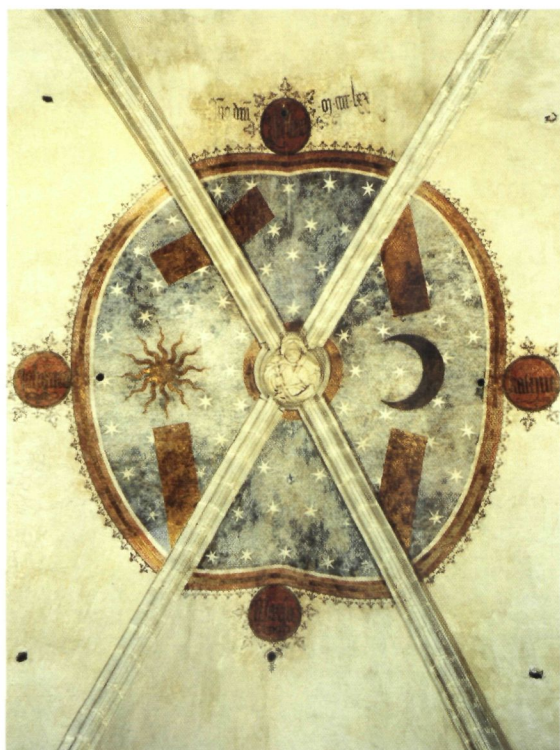
ring en werden behouden. De retouchering was overigens minimaal en de muurschildering heeft haar oude aspect behouden, maar is door de behandeling alleszins opnieuw leesbaar en genietbaar geworden. De schouw zelf werd hersteld door studenten van de VTI-opleiding in Oostende en de conserveringsploeg vulde de baksteenimitatieschildering aan.

In het oude Sint-Janshospitaal in Brugge, meer bepaald in de voormalige broedervleugel, werden tijdens aanpassingswerken sporen gevonden van een oude muurbeschildering. Na blootlegging bleek het te gaan om 15de-eeuwse geschilderde tekeningen, grotendeels in grijszwarte kleuren en plaatselijk lichtjes met kleuren opgehoogd. De voorstellingen zijn voorlopig nog vrij mysterieus omdat ze geen decoratief geheel vormen, maar veeleer een aantal losse probeersels zijn van diverse motieven: Christus aan het kruis vanuit een ongevoon gezichtspunt, Maria van de Boodschap met haar boek in diverse posities, een interieur met een tegelvloer en zitbanken langs het venster, een studie van de plooienvan van een gewaad. Een andere muur bevat vrij volledige voorstellingen van landschappen met personages en dieren. Over de functie van deze muurdecoratie kunnen we voorlopig nog geen uitsluitsel geven. Ze wordt nader onderzocht.

VOORBEELDFUNCTIE

Een goed geplande conserveringsactiviteit kan in bepaalde gevallen een situatie deblokkeren of de aandacht vestigen op een voorheen niet onderkende problematiek. In de kathedraal van Antwerpen waren de belangrijke gewelfschilderingen na de restauratie half afgewerkt achtergebleven. Het grootste kalkwitsellagenpakket was weggeblazen, waardoor de schilderingen half zichtbaar maar absoluut ongenietbaar waren. Er werd gekozen voor de exemplarische behandeling van de gewelfschildering met de hemellichamen. Na deze geslaagde behandeling hebben andere restaurateurs nog twee andere gewelfschilderingen gerestaureerd. De overige komen nog aan de beurt.

Na een grootscheeps onderzoek naar interessante modernistische gebouwen, vooral door de cel van Antwerpen, werden er een groot aantal wettelijk beschermd. Omdat de binneninrichting en de kleurgeving van essentieel belang zijn in deze monumenten, werd in verscheidene ervan onderzoek

▲ De gerestaureerde gewelfschildering in de kathedraal van Antwerpen (foto Oswald Pauwels)

▼ Proefbehandeling van het oude kalklagenpakket in de kathedraal van Antwerpen: reinigen en witkalken (foto Marjan Buyle)

▲ Hetzelfde salon in Peeters' appartement na behandeling (foto Marjan Buyle)

◀ Fixering en reiniging van de modernistische schildering in Jozef Peeters' atelierflat aan de Gerlachekaai in Antwerpen (foto Madeleine Manderyck)

gedaan naar de binnenafwerking en naar kleur, ook op de nog aanwezige elementen van het modernistische meubilair. Dit werd in de restauratiedossiers verwerkt. Om nog eens heel duidelijk de misvatting aan de kaak te stellen dat modernistische gebouwen 'wit' zouden zijn en om de resultaten van recente onderzoeken en uitgevoerde kleurige restauraties aan het publiek voor te stellen, werd een internationaal seminarie georganiseerd van 12 tot 14 mei 2000 met als onderwerp *Modern Colour Technology. Ideals & Conservation*, in samenwerking met de Onderzoeksgroep Monumentenzorg Moderne Architectuur van de KU Leuven. Enkele van de lezingen werden gebundeld in een themanummer van M&L en het geheel van het seminarie zal gepubliceerd worden in de Docomomo-Proceedings. Naast de reeks onderzoeken naar kleuren, inte-

► Vallende engel in de kerk van Aarschot: het lindenhouten beeld is volledig door houtworm ondermijnd (foto Marjan Buyle)

rieurinrichting en muurafwerking van deze modernistische woonhuizen heeft de conserveringsploeg tevens de volledige conservering aangepakt van de unieke en nog volledig bewaarde interieurbeschildering van de atelierflat van kunstschilder Jozef Peeters uit 1926. Het werd een behoedzame, uitsluitend conserverende behandeling, waarbij de authenticiteit zo goed mogelijk bewaard werd en de natuurlijke veroudering gerespecteerd werd.

HET ONDERHOUD VAN HET KUNSTBEZIT

Door veelvuldige plaatsbezoeken komen we in contact met onderhoudsploegen en verantwoordelijken van kerkinterieurs. Sporadisch wordt ons ad-

vies gevraagd over het dagelijks onderhoud van het kerkinterieur. Het is evident dat een goed uitgevoerd onderhoud de beste garantie is om het erfgoed in de monumenten te bewaren: juiste producten en technieken voor de behandeling van onbeschilderd hout en voor het reinigen van stenen vloeren, uiteraard in directe link met goede klimatologische omstandigheden in het gebouw, zijn de belangrijkste aandachtspunten. Hiervoor werd substantieel samengewerkt met het Vlaams Centrum voor Ambacht en Restauratie VCAR, voor de samenstelling van de praktische handleiding voor onderhoudsploegen, 'Schoon Schip'.

Soms wordt ook samen met vrijwilligers ter plaatse gewerkt aan de conservering van een belangrijk monumentaal kunstwerk of meubelstuk: een barokke lambrisering of een gotisch kerkgestoelte bijvoorbeeld. Een dergelijk project werd uitgevoerd in de basiliek van Kortenbos, waar de volledige lambrisering met de biechtstoelen behandeld werd tezamen met plaatselijke vrijwilligers. Hetzelfde gebeurde met de gotische koorgestoelten in de hoofdkerk van Hoogstraten en in de Sint-Gertrudiskerk in Leuven.

Eigenaars of beheerders van waardevol kunstbezit vragen soms hulp om een conserverings- en restauratieprogramma voor enkele jaren op te stellen. De basiliek in Tongeren bezit een zeer rijk patrimonium. Daar werden lijsten van opgesteld en nadien werd ter plaatse nauwkeurig de bewaringstoestand van elk object genoteerd. Hieruit werd een pro-

▼ Vrijwilligers helpen bij de conservering van de lambrisering van Kortenbos (foto Marjan Buyle)

▼ Spoedfixering van Christus op de koude steen in de basiliek van Tongeren (foto Marjan Buyle)

gramma afgeleid, en sommige kunstwerken moesten onmiddellijk een conserveringsbehandeling ondergaan. Met het oog op de herinrichting van de schatkamer en een vernieuwde presentatie van de kunstwerken werden enkele beelden en schilderijen geselecteerd, waarvoor een restauratie op korte of middellange termijn zinvol leek: onder sommige beelden was bijvoorbeeld de oude polychromie nog zichtbaar. De eerste stap is dan een onderzoek te laten uitvoeren door een deskundige restaurateur, die de mogelijkheden tot eventuele blootlegging kan bestuderen (stratigrafie van de lagen, percentage van bewaard beschilderd oppervlak, identificatie van pigmenten en bindmiddelen). Voor de hele verzameling is een preventieve conservering uiteraard aangewezen: door klimatologische en andere omgevingsomstandigheden te beheersen, kan beschadiging zoveel mogelijk vermeden worden.

VAKBEKWAAMHEID IN DE RESTAURATIE VAN INTERIEURS EN KUNSTBEZIT

Het bevorderen van de vakbekwaamheid in de restauratie is voor de Afdeling Monumenten en Landschappen van in het begin een belangrijke prioriteit. Gelukkig is de situatie op het gebied van gespecialiseerde restauraties in Vlaanderen gunstig geëvolueerd. De periode dat een schilder of een ambachtsman zich af en toe 'bezondigde' aan een restauratie, is grotendeels voorbij. De Hogeschool Antwerpen, met haar vierjarige restauratieafdeling, levert sinds enkele jaren gediplomeerde en goed opgeleide restaurateurs af. Deze opleiding moet uiteraard door stages en praktijkervaring geoptimaliseerd en verfijnd worden. Omdat het beroep van conservator-restaurateur in België nog altijd niet erkend is, blijft het voorlopig van belang de restauratiewereld 'informeel' te proberen organiseren en de bestekken zo op te stellen dat alleen goed opgeleide en gespecialiseerde restaurateurs kunnen werken aan beschermd kunstbezit. Het opmaken van een gefundeerde restauratiedocumentatie voor, tijdens en na de werken is hiervoor een bijkomende waarborg.

Ter bevordering van de kwaliteit in de restauratie wordt meegewerkt aan initiatieven ter zake, zoals de ondersteuning van de internationale studiedagen op 21 en 22 november 2001 over *De problematiek van verlijmingstechnieken en -materialen in de verschillende specialisaties van de conservatiere restauratie*, georganiseerd door de BRK-APROA (Beroeps-

◀ Fixering ter plaatse van het retabel van Korpel (foto Philippe Schurmans)

vereniging voor conservators-restaurateurs van kunstvoorwerpen vzw). Deze dagen zijn bedoeld als permanente vorming van afgestudeerde restaurateurs en als vormingsmodule voor de studenten van de Hogeschool Antwerpen en de restauratieopleiding La Cambre in Brussel, voorlopig de twee enige erkende opleidingen op academisch niveau.

UITSTRALING EN VERSPREIDING

De uitstraling van de activiteiten van de afdeling en meer bepaald van het vakgebied Conserveringsploeg wordt bevorderd door publicaties of medewerking aan publicaties door andere instanties. De belangrijkste werken, uitgevoerd door de ploeg, zijn omstandig gepubliceerd in het tijdschrift M&L en werden ook regelmatig voorgesteld op binnen- en buitenlandse gespecialiseerde congressen (Sermoneta/Italië, Gotland/Zweden, Aix en Provence/Frankrijk, Turku/Finland, Ravello/Italië e.a.). De leden van de conserveringsploeg volgen waar mogelijk seminaries en studiedagen in hun eigen vakgebied op.

De publicatie van uitgebreider thematisch onderzoek gebeurt in de vorm van de M&L-Cahiers. Onderzoek naar nog bestaande middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen en het onderzoek naar de bewaringstoestand, de geschiedenis en de iconografie van nog in monumenten bewaarde retabels in België, vonden hun neerslag in twee M&L-Cahiers. Voor dit laatste werd tijdens de plaatsbezoeken een nauwkeurig onderzoek inge-

steld over de bewaringstoestand en de degradaties van elk retabel. De nog niet beveiligde retabels werden aan de vakafdeling Beveiliging gesignaleerd. Enkele retabels werden plaatselijk gefixeerd, behandeld tegen houtworm en gereinigd. Dit gebeurde onder andere met het Stefanusretabel in de Bartholomeuskerk van Korbeek-Dijle, waar een conserveringsmissie ter plaatse werd georganiseerd tezamen met het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium.

Tevens werd meegewerkt aan publicaties over het onderhoud van kerkgebouwen en over het beroepsprofiel van de restaurateur van meubels, beide samen met het VCAR, en aan artikels en lezingen over de diverse onderwerpen van de Open Monumentendag (kleur, tijd, metaal). De Afdeling Monumenten en Landschappen is eveneens partner in een lopend Europees project APEL, waarbij de wettelijke, juridische en professionele verantwoorde-

lijkheden van de conservator-restaurateur van kunstwerken onder de loupe wordt genomen. Dit project werd pas afgewerkt en de resultaten van dit grootscheepse onderzoek op Europees niveau zijn in diverse media gepubliceerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE WERKZAAMHEDEN VAN DE VAK- AFDELING CONSERVERINGSPLOEG

- BUYLE M., *Het St.-Jansbeeld uit de Agapituskerk van Vliermaal*, in *M&L*, jg. 1, nr. 5, 1982, p. 42-45.
- ID., *De polychromie van het noorderportaal in de Sint-Jan de Doperkerk te Leuven*, in *M&L*, jg. 4, nr. 4, 1985, p. 33-34.
- ID., *Drempels... of de problematiek van de interieurrestauratie*, in *M&L*, jg. 4, extra nummer, 1985, p. 32-38.

Behandeling van het
retabel van Korspel:
de kruisafneming
(foto Marjan Buyle)

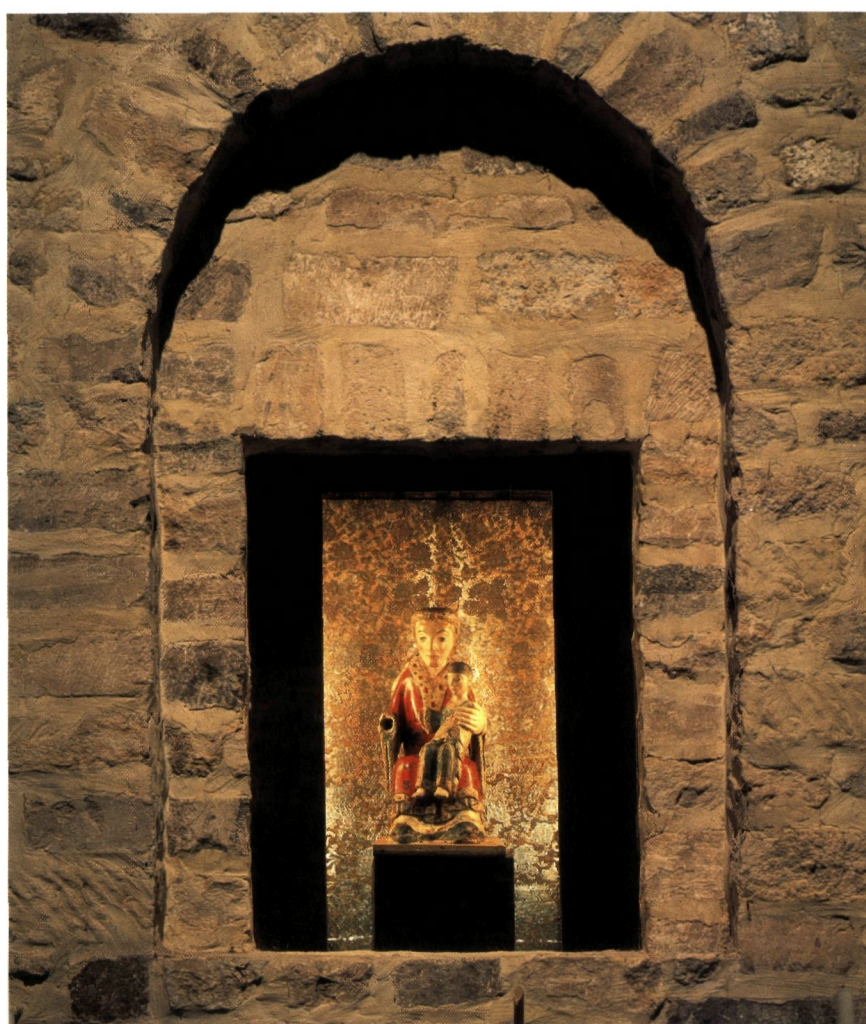
Hetzelfde fragment
na behandeling
(© KIKIRPA Brussel)

- ID., *Een middeleeuws stripverhaal. De conservering van een 15de-eeuwse kruisdraging in de Antwerpse kathedraal*, in *M&L*, jg. 7, nr. 1, 1988, p. 26-32.
- ID., *Van frivole putti en gotische apostelen. Conserveringswerken in het kasteel van Laarne*, in *M&L*, jg. 7, nr. 4, 1988, p. 24-29.
- ID., *Florentijnse renaissance-prinsen in het 15de-eeuwse Brugge. De conservering van de stenen portretbustes van Lorenzo de Medici en Clarice Orsini in het Hof van Bladelin*, in *M&L*, jg. 8, nr. 1, 1989, p. 4-19.
- ID., *Een hemel vol sterren. De conservering van een 15de-eeuwse gewelfschildering in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen*, in *M&L*, jg. 9, nr. 1, 1990, p. 12-24.
- SMEYERS M. en BUYLE M., *De koorbanken van de Sint-Geertruikerk te Leuven*, in *M&L*, jg. 10, nr. 3, 1991, p. 41-58.
- BUYLE M., *Breekbaar patrimonium: oude glasramen van Zichem*, in *M&L*, jg. 10, extra nummer, 1991, p. 12-13.
- ID., *Kijk omhoog in de Sint-Leonarduskerk in Zoutleeuw*, in *M&L*, jg. 10, extra nummer, 1991, p. 18-19.
- ID., *Het retabel van Korspel te Beverlo*, in *M&L*, jg. 12, nr. 2, 1993, p. 46-55.
- ID., *Het plafond van het Oosterlingenhuis te Brugge*, in *M&L*, jg. 12, nr. 6, 1993, p. 54-57.
- ID., *Een puzzel op de schouw en draken op de muren. Merkwaardige muurschilderingen uit de late 14de eeuw in een Brugs woonhuis*, in *M&L*, jg. 14, nr. 1, 1995, p. 6-27.
- ID., *Een kermis is een geseling waard. Voorstellingen van het vagevuur in de monumentale kunst*, in *M&L*, jg. 14, nr. 3, 1995, p. 6-17.
- ID., *Un art patiemment reconquis. La restauration des peintures des voûtes de la cathédrale Notre Dame d'Anvers*, in *La Flandre*, nr. 8, 1995.
- BUYLE M., VANTHILLO C. en VANDENBORRE H., *Hout in dienst van de ideologie. De restauratie van het meubilair van de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek te Kortenberg*, in *M&L*, jg. 15, nr. 3, 1996, p. 29-37.
- BUYLE M., *Gekleurde muren*, in *M&L*, jg. 15, nr. 4, 1996, p. 12-21.
- ID., *Retabel van Sint Jan de Doper in de Sint-Jan-de-Doperkerk van Hemelverdegem in Lierde*, in *M&L*, jg. 17, nr. 3, 1998, p. 56-63.
- BUYLE M. en MANDERYCK M., *Wonen in een schilderij. De conservering en restauratie van Jozef Peeters' atelierflat (1926) in Antwerpen*, in *M&L*, jg. 17, nr. 6, 1998, p.
- BUYLE M., *Het laatgotisch Sint-Annaretabel (1533) van de Sint-Salvatorskathedraal in Brugge*, in *M&L*, jg. 18, nr. 2, 1999, p. 41-62.
- HEIRMAN M. en BUYLE M., *Turnhout: een vernieuwd begijnhofmuseum*, in *M&L*, jg. 19, 2000, p. 45-63.
- BUYLE M., *Kleur in de modernistische architectuur*, in *M&L*, jg. 19, nr. 4, 2000, p. 10-11 (themanummer van het modernistisch seminarie).
- BUYLE M. en BERGMANS A., *Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen* (M&L Cahier 2), Brussel, 1994.
- BUYLE M., *De kleurige afwerking van de gotische architectuur*, in BUYLE M., COOMANS T., ESTHER J. en GENICOT L.F., *Gotische architectuur in België*, Brussel, 1997.
- BUYLE M. en VANTHILLO C., *Vlaamse en Brabantse retabels in Belgische monumenten* (M&L Cahier 4), Brussel, 2000.
- BUYLE M. e.a., *Symbolen* (M&L Cahier 6), Brussel, 2002 (in voorbereiding).

Rob Buelens

SPITSTECHNOLOGIE EN VAKMANSCHAP TEN DIENSTE VAN EEN BEVEILIGD KUNSTBEZIT DE VAKAFDELING BEVEILIGING

► Beveiligde romaanse
madonna in de
Sint-Pieters-Banden-
kerk in Bertem
(foto Kris Vandevorst)

Velerlei gevaren bedreigen het rijke kunstbezit in onze monumenten. Diefstal, vandalisme en brand zijn wellicht de belangrijkste. Het is niet mogelijk om alle bedreigingen uit te sluiten, maar een doordachte beveiligingsstrategie kan toch veel onheil voorkomen. Met de hulp van de hedendaagse geavanceerde technologieën en een flinke

dosis vaardigheid en creativiteit bij het maken van ontwerpen, houdt de vakafdeling Beveiliging zich sinds 1982 bezig met een concreet preventiebeleid, dat in de loop van de jaren een duidelijke evolutie heeft gekend en de inbraken drastisch heeft teruggeschroefd.

HET KWETSBARE KUNSTBEZIT

Het kunstbezit in de monumenten is om verschillende redenen zeer kwetsbaar. Niet alles is muur- en nagelvast. Sommige objecten zijn klein van afmeting en gemakkelijk bereikbaar. De prijs die op de kunstmarkt voor dergelijke objecten betaald wordt, stijgt voortdurend. De betrokkenheid van de maatschappij of de dorps- of stadsgemeenschap en het respect voor dit gemeenschappelijk erfgoed verminderen, en sociale controle is er haast niet meer, vooral in de steden. Dit alles leidt tot kerkdiefstallen, die helemaal niet lukraak gebeuren, maar op voorhand zorgvuldig gepland zijn. Diefstal 'op bestelling' als het ware! De 'moderne' dief weet heel goed welke objecten hij meeneemt. Het volstaat de meest recente kunstroven op een rijtje te plaatsen om te begrijpen dat de vindingrijkheid en de durf van de professionelen in dit milieu, niet mogen worden onderschat. De middelen die ingezet worden bij het uitvoeren van een criminele daad zijn ofwel technologisch vooruitstrevend of gebeuren op spectaculaire wijze en zelfs bij volle daglicht. Dan hebben we het nog niet over recente militaire conflicten, zelfs op Europees grondgebied, waar het beschadigen en vernietigen van het erfgoed van de vijandige bevolkingsgroep als een echt oorlogswapen gebruikt worden.

Wie zich met succes wil verdedigen, moet zich met soortgelijke middelen wapenen. In de 20ste eeuw wekt de beveiliging van het culturele verleden overigens internationale aandacht op en vraagt het om internationale samenwerking.

GEVAREN DIE HET KUNSTBEZIT BEDREIGEN

Het gaat er bij beveiliging uiteraard niet alleen om diefstal te verijdelen. Het opzet van een beveiliging in het algemeen is het schade te voorkomen en het onvervangbare kunstpatrimonium in stand te houden.

Een adequate beveiliging in beschermde monumenten bestaat uit een evenwichtige combinatie van verschillende maatregelen, met als doel degradatie te voorkomen door atmosferische omstandigheden (vocht, temperatuur, lichtinval), vernieling of beschadiging door brand en blikseminslag, vrijwillige of onvrijwillige beschadiging door mensenhanden, diefstal of totale verdwijning.

De grondslag van de beveiliging van een beschermd monument tegen alle gevaren die het bedreigen, is de personele bewaking. Gezien het aantal kerkgan-

▲ Beveiligde beelden in schatkamer van de Sint-Gorgoniuskerk in Hoegaarden (foto Kris Vandevorst)

gers en priesters daalt in Vlaanderen, is de personele bewaking in het beste geval beperkt tot enkele bereidwillige parochianen die overdag een oogje in het zeil houden. Anderzijds is er de verheugende tendens dat bepaalde lokale verenigingen (heem-

▼ Schatkamer in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Ieper (foto Kris Vandevorst)

kundige kringen bijvoorbeeld) zich het lot van de monumenten aantrekken en op geregelde tijdstippen de kerken openstellen en er eventueel ook rondleidingen geven. Die inzet van vrijwilligers is uiteraard een goede zaak, maar de voortdurende beveiliging van het kunstbezit heeft ook andere middelen en methodes nodig om volledig efficiënt te zijn. Daarom moet mechanische, elektronische en alarmapparatuur aangebracht worden ter beveiliging en ter controle van het beschermde kunstbezit.

Voor een beschermd monument, dat niet alleen op zich een grote waarde bezit, maar vooral onvervangbare schatten bewaart, spreekt het vanzelf dat de best geconcepioneerde beveiliging niet 100% adequaat is. Geen enkel beveiligingssysteem, noch de intensiteit van de verschillende beveiligingstechnieken, biedt volledige zekerheid.

ORGANISATORISCHE MAATREGELEN

Het hoeft geen betoog dat een duur en ingewikkeld beveiligingssysteem zijn doel mist als een aantal praktische zaken niet worden voorzien. De organisatorische maatregelen vormen de basis van elk beveiligingsplan, en daarzonder is de waarde van elke andere beveiligingsmaatregel nihil of afgezwakt. We bedoelen hiermee dat men zich voortdurend bewust moet zijn van het risico, en dat men dat risico moet trachten te beperken met andere dan technische hulpmiddelen. Dat kan bijvoorbeeld door een goed sleutelbeheer, de zorg voor een goede registratie van het kunstbezit, het loyaal opvolgen van de preventieve maatregelen en het regelmatig onderhoud van alle veiligheidsvoorzieningen. Als technische hulpmiddelen noodzakelijk zijn, moeten ze correct gebruikt worden en als het kwaad toch geschied is, moeten onmiddellijk de bevoegde politiediensten ingeschakeld worden.

MECHANISCHE BEVEILIGING

Deze vorm van beveiliging omvat het geheel van mechanische middelen die een inbraak bemoeilijken, vertragen en in een later stadium vrijdelen. Als basisprincipe geldt: "de inbreker buiten houden en zoveel mogelijk vertragingselementen inbouwen". De beveiliging van een beschermd monument is en blijft een zaak van compromissen tussen tegenstrijdige eisen en wensen, die zo mogelijk allemaal ingewilligd worden:

► Ergens in Italië: een beveiliging moet aan bepaalde esthetische en technische noden voldoen om aanvaardbaar te zijn

- het gebouw moet beveiligd worden tegen kwaadwilligen, maar anderzijds moet het kunstbezit op zijn originele plaats bewaard worden en voor iedereen toegankelijk zijn;
- het kunstbezit moet beveiligd worden, maar tevens moet het publiek het van dichtbij kunnen bekijken, liefst niet totaal vertekend door onaangepast en spiegelend glas of tentoonstellingskasten;
- om diefstal te voorkomen moet het kunstbezit zo stevig mogelijk vastzitten, maar dat mag de kunstwerken niet beschadigen; bovendien moet de ingreep esthetisch verantwoord zijn en moet het kunstwerk nog geëvacueerd kunnen worden bij een brand.

Het beschermde monument biedt verschillende toegangsmogelijkheden voor de inbreker. De beveiliging van deuren en ramen is bijzonder belangrijk en moet zo mogelijk eenvormig en van dezelfde beveiligingsgraad zijn. Alle hang- en sluitwerk moet worden nagekeken en waar nodig moeten bijkomende verstevigingen, hoogwaardige veiligheidsloten, hek- en traliwerk aangebracht worden, die een effectieve beveiliging tegen inbraakpogingen bieden.

ELEKTRONISCHE BEVEILIGING

De steeds toenemende technische complexiteit van middelen ter beveiliging van het kunstbezit, het ontbreken van een permanente bewaking, het frequente slechte beheer van de beveiligingsinstallaties en het voorkomen van onnodige interventies bij alarmmelding en vormden aan het einde van de

jaren 1980 de aanzet tot het uitdenken van een geautomatiseerd alarmbewakingssysteem met afstandsbeheer en een permanent bewaakte centrale meldkamer.

Tien jaar later was dit systeem aan vernieuwing toe. De intelligente overseiner met afstandssturingen en automatiseringsfaciliteiten werd onderworpen aan een grondige updating en er werd rekening gehouden met de opgedane kennis en ervaring en met de actuele technologie. Het is duidelijk dat zelfs de beste systemen aan veiligheid inboeten, wanneer vertrouwelijke informatie in handen van criminelen komt. Om deze morele betrouwbaarheid te waarborgen werd geopteerd voor een eigen ontwerp dat eigendom is van de Vlaamse Gemeenschap en dat niet voor andere doeleinden gebruikt zal worden. Dit systeem werd onderworpen aan de eisen van Binnenlandse Zaken en is als dusdanig erkend.

Alle alarmmeldingen komen binnen in één centrale meldkamer, die zich bevindt bij de Gentse stadspolitie. Alle meldingen zijn onmiddellijk gespecificeerd zodat de plaatselijke politie en de plaatselijke verantwoordelijken doelgericht kunnen interveniëren. De coördinatie en de opvolging van alle alarmen behoren tot de bevoegdheid van de vakafdeling Beveiliging. Kunstdiefstallen worden trouwens onmiddellijk nationaal en internationaal geseind via Interpol, met een foto en een uitvoerige beschrijving. Eens te meer een goede reden voor de kerkfabrieken om de – verplichte – inventaris van hun bezittingen goed bij te houden en jaarlijks na te kijken!

▼
Het Laatste Avond-
maal van Dirk
Bouts in de Sint-
Pieterskerk is nage-
noeg onzichtbaar
met glas beveiligd
(foto Oswald
Pauwels)

▲ Het beveiligde Sint-Stefanusretabel in de kerk van 's Herenelderen in Tongeren (foto Oswald Pauwels)

BEVEILIGING OP MAAT

In het complexe werkveld van de monumentenzorg bestaan geen standaardoplossingen. Elk monument is uniek in zijn gegevenheid, zoals ook elk interieur en elk kunstwerk uniek en onvervangbaar zijn. Elke beveiligingsopdracht is dan ook een nieuwe uitdaging, waarbij het te beveiligen object centraal staat en een belangrijk facet is van het voorkomingsbeleid van de Vlaamse Gemeenschap.

Er zijn tal van mogelijkheden om monumenten en kunstobjecten te beveiligen. Wat voor de hand lijkt te liggen, is een beveiligde kast, waarin het kunstwerk beschermd en onaantastbaar is, een doorschijnende 'brandkast' als het ware. Nochtans is in de huidige praktijk het gebruik van beveiligde geklimatiseerde kasten veeleer een uitzondering dan de regel, en dit om verschillende redenen. Een klimaatkast past eerder in een museale context dan

in een monumentale omgeving. Een voorbeeld van een geslaagde opstelling van een klimaatkast is te zien in Maaseik, waar de befaamde oude codex van Maaseik bewaard wordt in een kast waar de temperatuur en de relatieve vochtigheidsgraad constant gecontroleerd worden. Dit perkamenten handschrift met miniaturen is uiteraard een bijzonder fragiel werk waarvoor deze uitzonderlijke oplossing verantwoord is.

In de basiliek van Tongeren werd voor het befaamde bedevaartsbeeld van Maria een nieuw soort van beveiligde kast ontworpen, waarvan de wanden niet volledig gesloten zijn en waar dus het algemene klimaat van de kerk heerst. De verlichting is in principe een optische vezelverlichting, qua luxwaarde aangepast aan het te beveiligen object.

Kasten voor het tentoonstellen van kerkgewaden zijn daarentegen uit den boze. Textiel en vooral zijde is zo lichtgevoelig dat het bewaard moet worden in gesloten laden en sacristiekasten. Het kan uitzonderlijk getoond of gedragen worden bij grote feestelijkheden.

Soms is het een goede oplossing om een beeld onder een glazen stolp te zetten, zoals bij het bedevaartsbeeldje in de kapel van Onze-Lieve-Vrouw van de Beukenboom in Lummen. Dit verwijst trouwens naar de traditionele aanwezigheid van dergelijke stolpen in bedevaartskapelletjes waar beelden of textielen bloemenstukken onder werden bewaard.

De huidige algemene tendens bestaat er evenwel in beelden en schilderijen op hun oorspronkelijke plaats in het kerkgebouw te beveiligen, en die beveiliging zo onzichtbaar mogelijk te maken. Een recent voorbeeld hiervan is de beveiliging van de beelden op de apostelbalk in de kerk van Neeroeteren, waar de sculpturen vastgeklit zijn op een zo goed als onzichtbare metalen tussenplaat.

Glas is een zeer bruikbaar materiaal voor beveiliging. Speciaal voor de beveiliging van zeer waardevolle schilderijen werd door de vakafdeling een nieuw soort glas ontworpen, dat voor het eerst met zeer goede resultaten en na een grondige voorafgaande studie werd toegepast voor het drieluik met het Laatste Avondmaal van Dirk Bouts in de Leuvense Sint-Pieterskerk. Het bestaat uit een dubbele laag glas met een tussenliggende polycarbonaatplaat, dat kogelwerend, kleurloos en niet spiegelend is en geen ultraviolette stralen doorlaat. Tussen dit laminaat en het paneel bevindt zich een luchtspon, die ervoor zorgt dat het paneel zich nog in het klimaat van de kerk bevindt waarin het

▲
De als kunstmuseum
ingerichte koor-
omgang van de
Sint-Pieterskerk
in Leuven
(foto Oswald
Pauwels)

◀ De schatkamer in de Sint-Pauluskerk in Antwerpen (foto Oswald Pauwels)

al eeuwen bewaard wordt. In deze luchtspouw en in de omgeving van het kunstwerk worden de relatieve luchtvochtigheid en de temperatuur constant gecontroleerd en gestockeerd. Als de waarden worden overschreden wordt dat gemeld. De voorzetbeglazing vormt overigens een perfecte buffer tegen plots stijgende temperatuur en vochtigheid in de omgeving.

Eenmaal per jaar wordt het volledige drieluik grondig gecontroleerd door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium om na te gaan of er geen beschadigingen optreden door deze revolutionaire beveiligingsingreep. Hiervoor zijn de resultaten van de metingen een belangrijke hulp. Door dit staaltje van spits technologie inzake beveiliging kan de bezoeker het drieluik van Bouts vrijwel zonder hinderlijke neveneffecten bekijken. Dit systeem schept nieuwe mogelijkheden voor andere moeilijk te beveiligen kunstwerken, zoals het Lam Gods van Van Eyck in de Sint-Baafskathedraal in Gent, dat juist om veiligheidsredenen van zijn oorspronkelijke plaats in de Vijdkapel verwijderd werd.

Een nevenproduct van dit glas werd gebruikt voor een waardevol schilderij in de kerk van Hoogstraten. De belangrijkste eigenschappen van dit glas zijn: UV-werend, geen verkleuring van het achter-

liggende kunstwerk, inbraakveilig en ontspiegeld, zodat er geen storende reflecties optreden.

Dit hoogtechnologisch glas wordt, alleen al wegens de hoge kostprijs, voorbehouden voor zeer belangrijke kunstwerken. Hetzelfde soort van glas wordt uitzonderlijk als omtrekbeveiliging aangewend, zoals in de zetel van de Vlaamse Regering, het Hotel Errera in Brussel.

De prachtige Madonna met kind van Michelangelo in de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk werd voorzien van een bijna onzichtbare voorzetbeglazing in ontspiegeld en gelaagd veiligheidsglas, waarbij getracht werd het compromis tussen de tegenstrijdige eisen en wensen (veiligheid en zichtbaarheid) op te lossen, terwijl de veilige oplossing toch esthetisch blijft.

Middeleeuwse retabels zijn zeer kwetsbare kunstwerken, omdat ze bestaan uit een groot aantal losstaande beeldengroepjes, die bovendien zeer gegeerd zijn op de antiquiteitenmarkt. De beveiliging van retabels vormt een belangrijk onderdeel in de mechanische beveiligingsaanpak en verdient bijzondere aandacht. Gelijktijdig met de opmaak van het M&L-Cahier *Vlaamse en Brabantse retabels in*

Belgische monumenten van Marjan Buyle en Christine Vanthillo werd een beveiligingsprogramma voor alle retabels opgestart. Tezamen met de vakafdeling Conserveringsploeg werd de bewaringstoestand van alle retabels onderzocht en werden beperkte conserveringswerkzaamheden uitgevoerd: fixering, reiniging, plaatselijke behandeling tegen houtaantastende insecten. Bijna alle retabels zijn nu beveiligd met glas, geen overbodige luxe gezien de diefstallen uit het verleden in onder meer Hakendover, Lombeek, en in het Waalse landsdeelte Givry, Renlies en Boussu-lez-Mons.

Tenslotte is er ook nog de mogelijkheid om de beelden los in de ruimte te laten staan, maar een glazen wand te plaatsen voor een nis bijvoorbeeld. Die oplossing werd uitgewerkt in de kerk van Bertem en voor een schilderij in de kerk van Neerlanden.

EVOLUTIE IN DE BEVEILIGINGS-ONTWERPEN

Zowel qua vormgeving als qua opvatting is er een duidelijke evolutie in de ontwerpen waar te nemen. De beveiligingen uit de beginjaren, waarin een gedeelte van de kerk werd afgesloten met een hek of een wand, is nu verlaten. Dergelijke ontwerpen schaden de structuur van de kerk en hebben een te zware impact. Bovendien geven dergelijke oplossingen ook vaak aanleiding tot het stapelen van alle mogelijke zaken achter deze 'veilige' wand, zodat het daar eerder op een bergruimte dan op een tentoonstellingsplaats begint te lijken.

Zoals voor de restauratie in het algemeen neigt de huidige tendens naar minimale ingrepen, mogelijk gemaakt door de evoluerende technologie. Het uitgangspunt is dat, waar mogelijk, de kunstwerken op hun oorspronkelijke plaats in het monument bewaard en beveiligd worden, op een zo onzichtbaar mogelijke manier en met de lichtst mogelijke ingreep. Zo werden in de Sint-Kwintenskathedraal in Hasselt alle beelden op hun eigen plaats beveiligd. Hetzelfde gebeurde tijdens een spoedbeveiligingscampagne, een initiatief van de vorige Minister bevoegd voor de monumenten en landschappen, Johan Sauwens. Verontrust door het aantal diefstallen van beelden, zouden in elke provincie de vijftig belangrijkste beelden beveiligd worden. Dit werd al uitgevoerd in de provincies Limburg, Vlaams-Brabant en Antwerpen. De andere provincies volgen. Hiermee gecombineerd onderzocht de vakafdeling Conserveringsploeg de bewaringstoestand

▲ Het leeggeroofde retabel van Givry: van de Geboorte van Jezus bleven alleen de os en de ezel bewaard (foto Marjan Buyle)

van elk beeld en nam hij initiatieven om beelden in slechte toestand in de nabije toekomst te conserveren.

In uitzonderlijke gevallen wordt een gedeelte van een monument ingericht als museale ruimte. Zo werd de koorpartij van de Sint-Pieterskerk in Leuven en van de Sint-Romboutskerk in Mechelen ingericht als een beveiligd kerkmuseum. Ook een kunstkamer behoort tot de mogelijkheden. Recente voorbeelden zijn te vinden in de kerk van Nieuwpoort en in de Sint-Pauluskerk van Antwerpen. Bij dergelijke uitzonderingsgevallen behoort de keuze van de tentoongestelde voorwerpen tot het beveiligingsconcept. Het is dus niet de bedoeling om de op maat gemaakte kasten naderhand vol te stouwen met allerlei andere voorwerpen. In een kunstkamer moeten de uitgekozen kunstwerken volledig tot hun recht komen. En dat is in beide voorbeelden zeker geslaagd.

BIBLIOGRAFIE VAKAFDELING BEVEILIGING

- BUELENS R., DE WITTE E. en VAN BALEN K., *De beveiliging van kerken en hun kunstbezit*, in *M&L*, jg. 5, nr. 4, 1986, p. 41-48.
- BUELENS R. en VANTHILLO C., *Vernieuwde aandacht en beveiliging van laatgotische beelden in Oostham*, in *M&L*, jg. 7, nr. 3, 1988, p. 27-33.
- BREIER J., *Safety under the sign of the lion*, in *M&L*, nr. 87, 1998, p. 23-25.

Jo De Schepper

DUIZEND KOLOMMEN & KANALEN DE VAKAFDELING INDUSTRIEEL ERFGOED

► Nieuwpoort,
Sluizencomplex
De Ganzepoot
(foto Kris Vandevorst)

De wettelijke bescherming van het industrieel erfgoed door de Vlaamse regering was indertijd een primeur: het Vlaamse decreet van 3 maart 1976 is inderdaad de oudste wetgeving waarin de bescherming van het industrieel erfgoed expliciet wordt opgenomen. Toch had de toenmalige Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg voordien al het terrein van de industriële archeologie betreden. Vanaf 1976 werden gebouwen en objecten met een industrieel-archeologische waarde opgenomen in de inventarissenreeks Bouwen door de eeuwen heen. De eerste beschermde monumenten waren de hangbrug in het Boekenbergpark in Deurne in 1974 en het Centraal Station in Antwerpen in 1975. Wind- en watermolens worden erkend als monumenten van bedrijf en techniek en niet alleen meer als 'stilgevallen monumenten met een volkskundige of landschapelijke waarde', zoals tussen 1931 en 1973.

Dat is van beslissende invloed op de nieuwe wijze van restaureren en herbestemmen. Hierbij staat onder andere steeds meer het belang van de ambachtelijke en technische kennisoverdracht centraal, een thema dat de zorg voor het industrieel erfgoed een extra dimensie verleent. De sterke verwantschap tussen het molenpatrimonium en het erfgoed van de industriële revoluties leidde in 1977 tot de fusie van de ambtenaren molenzorg en industriële archeologie tot een Bureau voor Industriële Archeologie en Molenzorg, dat later tot vakafdeling Industrieel Erfgoed wordt omgedoopt. Vanaf 1978 wordt voor de omschrijving van industrieel erfgoed de preambule gehanteerd die door The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage werd opgesteld.

OMVANG VAN HET WERKVELD

De vakafdeling Industrieel Erfgoed telt sinds 1995 drie personeelsleden, van wie één administratieve kracht. Zij beheren vanuit hun standplaats Gent de zorg voor een 700-tal beschermde monumenten die over het hele Vlaams Gewest verspreid liggen en waar zich een uitgesproken ambachtelijk, semi-industrieel of uitgesproken industrieel arbeidsproces heeft afgespeeld en zich in bepaalde gevallen nog afspeelt. Dit kan gaan over wind- en watermolens, papier-, schors- en zaagmolens, industriële maalderijen, molenrompen, bruggen, kasseiwegen, sluizen en sluizencomplexen, haveninstallaties, mijnpatrimonium, brouwerijen, stokerijen, pannen- en buizenfabrieken, steenbakkerijen, stations en spoorweginfrastructuur, patrimonium van de buurtspoorwegen, watertorens, schouwen, een kaasfabriek, textiel fabrieken, kanalen, pakhuizen, een ballonloods...

Een uitputtende opsomming is onmogelijk maar de voornoemde reeks geeft al een idee van hoe uitgebreid de materie is. De schaal van deze gebouwen en installaties is doorgaans groot. Dikwijls wordt rond het monument een dorps- of stadsgezicht afgebakend, wat de adviesruimte uitbreidt. Bij een beperkt aantal windmolens kon zo een uitgebreide windvangzone worden beschermd. Dat is een zone waarbinnen de wind zo weinig mogelijk hinder ondervindt. Er wordt voorzien dat er in de toekomst nog heel wat onroerend erfgoed voor bescherming in aanmerking komt.

De vakafdeling behandelt echter niet alleen individuele dossiers maar werkt ook mee aan belangrijke beleidskwesties. Een actueel voorbeeld is de voorbereiding van een decreet tot de Bescherming van het Varend Erfgoed. Dit zou eind 2002 operationeel moeten zijn. Verwacht wordt dat ook hier méér dan 100 vaartuigen en aanverwante objecten beschermd zullen worden.

DIVERSITEIT EN VERSCHUIVINGEN

Het beheer van het industrieel erfgoed in Vlaanderen impliceert voor de vakafdeling Industrieel Erfgoed een bijzonder grote verscheidenheid van taken, zelfs in die mate dat kerntaken als het beschermingsbeleid in het gedrang dreigen te komen. Bovendien vergen veranderingen in de werkomgeving een continue flexibiliteit op alle mogelijke terreinen: de wetgeving op de overheidsopdrachten, aanpassingen aan de wet-, decreet- en

regelgeving van de monumentenzorg, nieuwe restauratietechnieken, wijzigingen in de beleidsvelden die betrekking hebben op de omgeving waarin een monument zich bevindt zoals de ruimtelijke ordening en verschuivende opvattingen over monumentenzorg en administratie (onder andere handhavingsbeleid, projectmatige monumentenzorg, marktonderzoek, haalbaarheidsstudies, programmeringen, evaluaties...).

De aanverwante beleidsvelden zijn zo talrijk dat er aan een taak binnen de zorg voor het industrieel erfgoed een lange opleidingsperiode voorafgaat. Het beheren van het erfgoed vereist tevens een permanente dialoog, overleg, overreding, onderhandeling met alle betrokkenen in een dossier. Bij de publieke opinie ontstaat wel steeds meer begrip voor het belang van de 'industrieel-archeologische waarde' die in het decreet van 3 maart 1976 wordt vermeld. Tevens wordt de samenwerking met andere administratieve diensten – in casu de beheerders van historische infrastructuurwerken, de sector van de vernieuwbare energie – steeds intenser.

Aan de basis van de zienderogen groeiende belangstelling liggen onder meer:

- de Open Monumentendagen met 'Monumenten van Vervoering (Transport en Communicatie), 'Arbeid' als thema's. OMD 2001 had als thema: 'Metaal';
- een inhaalbeweging ten aanzien van de 'gevestigde waarden' binnen de monumentenzorg;
- een groeiend netwerk van vrijwilligers die met industrieel erfgoed begaan zijn;
- het groeiende besef dat, wat nu nog overblijft aan belang wint;

▼
Veurne, windmolen
Decroos met hoeve
in Eggewaarts-
kapelle
(foto Kris Vandevorst)

Nr. 112
Bijlage bij
M&L 20/6
november-
december
2001

Landschapszorg

Patrick van Waterschoot

DE EUROPESE LANDSCHAPSCONVENTIE

Op 20 oktober 2000 werd in Firenze de ministerconferentie ter bescherming van het landschap georganiseerd. Bij die gelegenheid werd de Europese landschapsconventie ter ondertekening voorgelegd aan de lidstaten. België behoorde weliswaar, in de persoon van minister van Buitenlandse Zaken Louis Michel, tot de eerste ondertekenaars van deze conventie, doch heeft, gezien onze complexe staatsstructuur, nog een lange en administratief ingewikkelde weg af te leggen vooraleer de ratificatieprocedure volledig zal afgerond zijn.

Deze conventie beoogt in de eerste plaats een betere bescherming en een efficiënter beheer van de Europese landschappen. Hierbij wordt onder landschap zowel het natuurlijke-, als het stedelijke-, het uitzonderlijke- of het alledaagse landschap verstaan. Daarenboven wil de Conventie de Europese samenwerking op dit gebied bevorderen en organiseren. Dit zal gebeuren door internationale programma's en door wederzijdse hulp en informatie-uitwisseling, waarbij niet voorbij wordt gegaan aan de grensoverschrijdende landschappen. Eén van de vormen van samenwerking is het instellen van een Landschapsprijs van de Raad van Europa. Deze onderscheiding zal gaan naar een lokale of regionale gemeenschap die een grote voorbeeldfunctie heeft op het vlak van bescherming, beheer of inrichting van landschappen.

Deze Conventie vormt de laatste ontbrekende schakel in de Europese wetgeving op gebied van de erfgoedzorg. Eerder kwamen "Het behoud van wilde dieren en planten en hun natuurlijk milieu in Europa" (Bern, 1979), het bouwkundig erfgoed (Granada, 1985) en het archeologisch patrimonium (Malta, 1992) aan bod.

Hierna volgt de tekst van de conventie in niet-officiële Nederlandse vertaling:

EUROPESE CONVENTIE MET BETREKKING TOT HET LANDSCHAP

INLEIDING

De lidstaten van de Raad van Europa die deze Conventie ondertekenen.

Overwegende dat de doelstelling van de Raad van Europa er in bestaat een hechtere unie te smeden tussen zijn leden om de idealen en principes, die tot hun gemeenschappelijk erfgoed behoren, veilig te stellen en te bevorderen en dat deze doelstelling vooral nagestreefd wordt via het afsluiten van akkoorden op economisch en sociaal vlak;

Vanuit de bekommernis om tot een duurzame ontwikkeling te komen die gebaseerd is op een harmonieus evenwicht tussen sociale, economische en milieunoden;

Met de vaststelling dat het landschap in belangrijke mate bijdraagt tot het algemeen belang - op cultureel, ecologisch, sociaal en milieuvlak - en dat het een positieve bijdrage vormt tot de economische activiteit, vermits een passende bescherming, beheer en inrichting mede voor het scheppen van arbeidsplaatsen kunnen zorgen;

Wetende dat het landschap bijdraagt tot de ontwikkeling van lokale culturen en dat het een fundamenteel onderdeel is van het Europees cultureel en natuurlijk patrimonium, waardoor het bijdraagt tot de menselijke ontwikkeling en de consolidatie van de Europese identiteit;

Vanuit de erkenning dat het landschap overal een belangrijk element is van de levenskwaliteit van volkeren: in stedelijke milieus en op het platteland, in aangetaste én in hoogwaardige landsdelen, in uitzonderlijke én in alledaagse ruimten;

Met de vaststelling dat technische ontwikkelingen in de landbouw-, bos-

bouw-, mijn- en industriële productie en de praktijk van ruimtelijke ordening, stedenbouw, transport, infrastructuur, toerisme en vrijetijdsbesteding en, meer algemeen, mondiale economische wijzigingen de verandering van het landschap veelal blijven versnellen;

Met de wil tegemoet te komen aan de wens van de bevolking om te kunnen genieten van kwaliteitsvolle landschappen en een actieve rol te spelen in de verandering ervan;

In de overtuiging dat het landschap een essentieel element is van het individueel en sociaal welzijn en dat de bescherming, het beheer en de inrichting ervan rechten en verantwoordelijkheden inhouden voor iedereen;

Met internationale juridische teksten voor ogen in het domein van de bescherming en het beheer van het natuurlijk en cultureel patrimonium, van de ruimtelijke ordening, van lokale autonomie en grensoverschrijdende samenwerking, meer bepaald het Verdrag inzake het behoud van wilde dieren en planten en hun natuurlijk leefmilieu in Europa (Bern, 19 september 1979), de Overeenkomst inzake het behoud van het architectonische erfgoed in Europa (Granada, 3 oktober 1985), de Europese Overeenkomst inzake het behoud van het archeologisch erfgoed (herzien) (La Valetta, 16 januari 1992), de Europese Kaderovereenkomst inzake grensoverschrijdende samenwerking tussen territoriale gemeenten of autoriteiten (Madrid, 21 mei 1980) en de aanvullende protocollen, het Europees Handvest inzake de plaatselijke autonomie (Straatsburg, 15 oktober 1985), het Verdrag inzake biologische diversiteit (Rio, 5 juni 1992), de Overeenkomst inzake de bescherming van het cultureel en natuurlijk erfgoed van de wereld (Parijs, 16 november 1972) en de Overeenkomst inzake de toegang tot de informatie, de deelname van het publiek aan het besluitvormingsproces en de toegang tot de rechtbank wat milieuproblematiek aangaat (Aarhus, 25 juni 1998);

Met de vaststelling dat de kwaliteit en verscheidenheid van de Europese landschappen de gemeenschappelijke aanleiding vormen voor samenwerking inzake bescherming, het beheer en de inrichting ervan;

Met de wens een nieuw instrument te creëren dat zich exclusief bezig houdt met de bescherming, het beheer en de inrichting van alle Europese landschappen,

Zijn overeengekomen wat volgt:

HOOFDSTUK I – ALGEMENE BEPALINGEN

Artikel 1 – Definities

Wat deze Conventie aangaat:

a. "Landschap" vormt de aanduiding voor een deel van het grondgebied, zoals dat door de bevolking wordt waargenomen en waarvan het karakter bepaald wordt door natuurlijke en/of menselijke factoren en de samenwerking daartussen;

b. "Landschapsbeleid" betekent het formuleren door de bevoegde openbare overheden van algemene uitgangspunten, strategieën en oriëntaties die het mogelijk maken specifieke maatregelen te treffen inzake de bescherming, het beheer en de inrichting van het landschap;

c. "Landschap – kwaliteitsoogmerk" houdt het formuleren in door de bevoegde openbare overheden van de aspiraties van de bevolking inzake de landschapskenmerken binnen hun leefwereld, en dit voor een welbepaald landschap;

d. "Landschapsbescherming" omvat de activiteiten met het oog op het bewaren en de instandhouding van betekenisvolle of karakteristieke aspecten van een landschap, gerechtvaardigd omwille van de erfgoedkundige waarde die gegroeid is uit zijn natuurlijke samenstelling en/of menselijke tussenkomst;

e. "Landschapsbeheer" omvat de activiteiten die, in het perspectief van duurzame ontwikkeling, het landschap willen verzorgen zodat veranderingen die voortspruiten uit sociale, economische of milieuevoluties geleid en harmonieus gebeuren;

f. "Landschapsinrichting" omvat de toekomstgerichte acties die specifiek mikken op de landschapsvalorisatie, -restauratie of -creatie.

Artikel 2 – Toepassingsgebied

Onder voorbehoud van de bepalingen in artikel 15, wordt deze Conventie toegepast op het hele grondgebied van de Ondertekenaars en slaat zij op de natuurlijke, landelijke, stedelijke en stadsaangrenzende ruimten. Zij omvat land, binnenwateren en zee. Zij heeft betrekking op uitzonderlijke, alledaagse én aangetaste landschappen.

Artikel 3 – Doelstellingen

Deze Conventie beoogt het bevorderen van de bescherming, het beheer en de inrichting van landschappen en het organiseren van Europese samenwerking in dit domein.

HOOFDSTUK II – NATIONALE MAATREGELEN

Artikel 4 – Bevoegdheidsverdeling

Elke Ondertekenaar stelt deze Conventie in werking, in het bijzonder de artikelen 5 en 6, volgens de eigen bevoegdheidsverdeling, de eigen grondwettelijke beginselen en administratieve inrichting, en met eerbied voor het subsidiariteitsbeginsel, rekening houdend met het Europees Handvest inzake de plaatselijke autonomie. Zonder afbreuk te doen aan de bepalingen van deze Conventie, stelt elke Ondertekenaar deze Conventie in werking in overeenstemming met het eigen beleid.

Artikel 5 – Algemene maatregelen

Elke Ondertekenaar verbindt zich:

a. het landschap juridisch te erkennen als essentieel bestanddeel van de leefwereld van de volkeren, als uitdrukking van de verscheidenheid van hun gemeenschappelijk cultureel en natuurlijk erfgoed en als basis van hun identiteit;

b. een landschapsbeleid te ontwerpen en in de praktijk om te zetten, met het oog op de bescherming, het beheer en de inrichting van landschappen door het invoeren van specifieke maatregelen, zoals bedoeld in artikel 6;

c. procedures in te stellen voor de participatie van de bevolking, lokale en regionale overheden en van anderen op wie het ontwerpen en het realiseren van een landschapsbeleid, zoals vermeld in alinea b hiernavolgend, betrekking hebben;

d. het landschap te integreren in het beleid van ruimtelijke ordening, stedenbouw en het cultureel, milieu-, landbouw-, sociaal en economisch beleid, evenals in andere beleidsdomeinen die rechtstreeks of onrechtstreeks invloed hebben op het landschap.

Artikel 6 – Bijzondere maatregelen

A. Sensibilisatie

Elke Ondertekenaar verbindt zich ertoe de burgerlijke maatschappij, private organisaties en openbare overheden meer te sensibiliseren in verband met de waarde van landschappen, hun rol en hun verandering.

B. Vorming en educatie

Elke Ondertekenaar verbindt zich tot het bevorderen van:

a. de vorming van specialisten wat kennis van en interventie in landschappen aangaat;

b. multidisciplinaire vormingsprogramma's rond beleid, bescherming, beheer en inrichting van het landschap, bestemd voor beroepsmensen in de privé en openbare sector en voor de betrokken verenigingen;

c. het onderwijs op school en in de universiteit dat in de desbetreffende vakken aandacht schenkt aan de waarde die gehecht wordt aan het landschap en aan problemen in verband met bescherming, beheer en inrichting ervan.

C. Omschrijving en beoordeling

1. Om de betrokkenen, conform artikel 5.c te mobiliseren en met het oog op een betere kennis van zijn landschappen, verbindt elke Ondertekenaar zich ertoe:

- a. i. de eigen landschappen over het hele grondgebied te omschrijven;
- ii. hun kenmerken te analyseren, evenals de krachten en spanningen die voor wijzigingen ervan zorgen;

iii. de wijzigingen opvolgen;

b. de omschreven landschappen te beoordelen, rekening houdend met de specifieke waarde die de betrokkenen er aan hechten.

1. Omschrijving en beoordeling gebeuren via de uitwisseling van ervaringen en methodes, op Europees vlak onder de Ondertekenaars, in toepassing van artikel 8.

D. Objectieven i.v.m. landschapskwaliteit

Elke Ondertekenaar verbindt zich ertoe objectieven i.v.m. landschapskwaliteit te formuleren voor omschreven en beoordeelde landschappen, na raadpleging van de bevolking, overeenkomstig artikel 5.c.

E. Verwezenlijking

Om het landschapsbeleid te verwezenlijken, verbindt elke Ondertekenaar zich ertoe interventie-instrumenten te creëren om landschappen te beschermen, te beheren en / of in te richten.

Hoofdstuk III – EUROPESE SAMENWERKING

Artikel 7 – Internationale programma's en beleid

De Ondertekenaars verbinden zich ertoe samen te werken bij het opnemen van de dimensie "landschap" in internationale programma's en beleid en, zo nodig, overwegingen inzake landschap te doen toevoegen.

Artikel 8 – Wederzijdse hulp en informatie-uitwisseling

De Ondertekenaars verbinden zich ertoe samen te werken om de doelmatigheid te verhogen van de maatregelen die in het kader van deze Conventie getroffen worden, meer bepaald:

- a. wederzijdse technische en wetenschappelijke hulp te bieden middels het verzamelen en uitwisselen van ervaringen en onderzoekactiviteiten wat het landschap aangaat;
- b. de uitwisseling van specialisten inzake landschap te bevorderen, meer bepaald voor de vorming en informatie;
- c. informatie uit te wisselen in verband met alle kwesties die in de bepalingen van deze Conventie aan bod komen.

Artikel 9 – Grensoverschrijdende landschappen

De Ondertekenaars verbinden zich ertoe de grensoverschrijdende samenwerking aan te moedigen op lokaal en regionaal vlak en, naargelang van de behoeften, gemeenschappelijke programma's m.b.t. landschapswaardering op te zetten en uit te voeren.

Artikel 10 – Opvolgen van de verwezenlijking van de Conventie

1. De bestaande bevoegde Comités van experts, opgericht volgens artikel 17 van het Statuut van de Raad van Europa, worden belast door het Comité van Ministers van de Raad van

Europa met het opvolgen van de verwezenlijking van de Conventie.

2. Na elke bijeenkomst van de Comités van experts, maakt de Secretaris Generaal van de Raad van Europa een verslag over aan het Comité van Ministers in verband met de activiteiten binnen en de werking van de Conventie.

2. De Comités van experts stellen aan het Comité van Ministers toekenningcriteria en reglement voor van een Landschapsprijs van de Raad van Europa.

Artikel 11 – Landschapsprijs van de Raad van Europa

1. Komen in aanmerking voor de Landschapsprijs van de Raad van Europa: lokale en regionale gemeenschappen en hun groeperingen, die, in het kader van het landschapsbeleid van een Ondertekenaar van deze Conventie, een beleid of maatregelen in de praktijk omgezet hebben met het oog op een duurzame bescherming, beheer en/of inrichting van hun landschappen, die blijf geven van duurzame doelmatigheid en zodoende als voorbeeld kunnen dienen voor andere territoriale gemeenschappen in Europa. De onderscheiding kan eveneens toegekend worden aan niet-gouvernementele organisaties die een bijzonder merkwaaardige bijdrage geleverd hebben aan de bescherming, het beheer of aan de inrichting van het landschap.

2. De kandidaturen voor de Landschapsprijs van de Raad van Europa worden overgemaakt aan de Comités van experts, waarnaar verwezen wordt in artikel 10 door de Ondertekenaars. Lokale en regionale grensoverschrijdende gemeenschappen en groepen van gemeenschappen kunnen zich kandidaat stellen, op voorwaarde dat zij samen het landschap in kwestie beheren.

3. Op voorstel van de Comités van experts, waarnaar verwezen wordt in artikel 10, omschrijft en maakt het

Comité van Ministers de toekenning-criteria van de Landschapsprijs van de Raad van Europa bekend, keurt het het reglement goed en kent het de prijs toe.

4. De toekenning van de Landschaps-prijs van de Raad van Europa dient hen die ervoor in aanmerking komen te bewegen tot duurzame bescherming, beheer en / of inrichting van de betrokken landschappen.

HOOFDSTUK IV – SLOTBEPALINGEN

Artikel 12 – Verhouding tot andere instrumenten

De bepalingen van deze Conventie doen geen afbreuk aan strengere bepalingen ten aanzien van bescherming, beheer of inrichting van landschappen, vervat in andere nationale of internationale bindende akten die van kracht zijn of zullen worden.

Artikel 13 – Ondertekening, ratificering, van kracht worden

1. Deze Conventie kan ondertekend worden door de Lidstaten van de Raad van Europa. Zij wordt ter ratificering, aanvaarding of goedkeuring voorgelegd. De documenten van ratificering, aanvaarding of goedkeuring worden neergelegd bij de Secretaris Generaal van de Raad van Europa.

2. De Conventie wordt van kracht de eerste dag van de maand die volgt op het aflopen van een periode van drie maanden na de datum waarop tien Lidstaten van de Raad van Europa de bindende waarde van de Conventie aanvaard hebben, overeenkomstig de bepalingen van de voorgaande paragraaf.

3. Voor elke ondertekenaar die nadien de bindende waarde aanvaardt, wordt de Conventie van kracht de eerste dag van de maand die volgt op het aflopen van een periode van drie maanden na de datum waarop het document van ratificering, aanvaarding of goedkeuring neergelegd werd.

Artikel 14 – Toetreding

1. Na het van kracht worden van deze Conventie kan het Comité van Ministers van de Raad van Europa de Europese Gemeenschap en elke Europese staat die geen lid is van de Raad van Europa verzoeken toe te treden tot de Conventie, middels een beslissing die bij meerderheid genomen wordt, zoals voorzien in artikel 20.d van het Statuut van de Raad van Europa, en bij unanimité van de Ondertekenende Staten die gerechtigd zijn in het Comité van Ministers te zetelen.

2. Voor elke toetredende Staat of voor de Europese Gemeenschap wordt in geval van toetreding deze Conventie van kracht de eerste dag van de maand die volgt op het aflopen van een periode van drie maanden na de datum waarop de toetredingsakte neergelegd werd bij de Secretaris Generaal van de Raad van Europa.

Artikel 15 – Territoriale toepassing

1. Elke Staat of de Europese Gemeenschap kan, bij de ondertekening of bij het neerleggen van het document van ratificering, aanvaarding, goedkeuring of toetreding aanduiden voor welk(e) gebied(en) deze Conventie van toepassing is.

2. Elke Ondertekenaar kan later ten allen tijde middels een verklaring aan de Secretaris Generaal van de Raad van Europa de toepassing van deze Conventie verruimen tot elk gebied dat in de verklaring aangeduid wordt. De Conventie wordt van kracht voor dit gebied de eerste dag van de maand die volgt op het aflopen van een periode van drie maanden na de datum van ontvangst van de verklaring door de Secretaris Generaal.

3. Elke verklaring die gebeurt krachtens de twee vorige paragrafen, kan worden ingetrokken ten aanzien van elk gebied dat aangeduid wordt in deze verklaring, door kennisgeving aan de Secretaris Generaal. Deze intrekking gaat in de eerste dag van de maand die volgt op het aflopen van

een periode van drie maanden na de datum van ontvangst van deze kennisgeving door de Secretaris Generaal.

Artikel 16 – Opzegging

1. Elke Ondertekenaar kan op elk moment deze Conventie opzeggen, middels een kennisgeving aan de Secretaris Generaal van de Raad van Europa.

2. Deze opzegging gaat in de eerste dag van de maand die volgt op een periode van drie maanden na de datum van ontvangst van de kennisgeving door de Secretaris Generaal.

Artikel 17 – Amendementen

1. Elke Ondertekenaar of de Comité van experts, bedoeld in artikel 10, kunnen amendementen aan deze Conventie voorstellen.

2. Elk voorstel tot amendement wordt ter kennis gebracht van de Secretaris Generaal van de Raad van Europa die het meedeelt aan de Lidstaten van de Raad van Europa, aan de andere Ondertekenaars en aan elke Europese Staat die geen lid is maar tot toetreding tot deze Conventie uitgenodigd werd, overeenkomstig de bepalingen van artikel 14.

3. Elk voorstel tot amendement wordt onderzocht door de Comité van experts, bedoeld in artikel 10, die de tekst, aangenomen door een meerderheid van driekwart van de afgevaardigden van de Ondertekenaars, ter goedkeuring voorleggen aan het Comité van Ministers. Na aanneming door het Comité van Ministers, met de meerderheid voorzien in artikel 20.d van het Statuut van de Raad van Europa en bij unanimité door de vertegenwoordigers van de Ondertekenaars die gerechtigd zijn te zetelen in het Comité van Ministers, wordt de tekst ter aanvaarding overgemaakt aan de Ondertekenaars.

4. Elk amendement wordt van kracht ten aanzien van de Ondertekenaars die het aanvaard hebben de eerste dag van de maand die volgt op het af-

lopen van een periode van drie maanden na de datum waarop drie Onder-tekenaars, leden van de Raad van Europa, de Secretaris Generaal bericht hebben het amendement te hebben aanvaard. Voor elke andere Onder-tekenaar die het nadien aanvaardt, wordt het amendement van kracht de eerste dag van de maand die volgt op het aflopen van een periode van drie maanden na de datum waarop de Onder-tekenaar in kwestie de Secre-taris Generaal van zijn aanvaarding op de hoogte heeft gebracht.

Artikel 18 – Officiële kennisgeving

De Secretaris Generaal van de Raad van Europa zal de Lidstaten van de Raad van Europa, elke Staat of de Europese Gemeenschap die toegetre-den is tot deze Conventie, officieel kennis geven van:

- elke ondertekening;
- het neerleggen van elk document van ratificering, aanvaarding, goed-keuring of toetreding;
- elke datum waarop deze Conventie van kracht wordt, overeenkomstig de artikelen 13, 14 en 15;
- elke verklaring krachtens artikel 15;
- elke opzegging krachtens artikel 16;
- elk voorstel tot amendering, evenals elk amendement dat aanvaard wordt overeenkomstig artikel 17 en de datum waarop dit amendement van kracht wordt;

g. elke andere akte, officiële kennisge-ving, berichtgeving of mededeling die betrekking heeft op deze Conventie.

Ter staving waarvan, ondergeteken-den, in volle bevoegdheid, deze Conventie getekend hebben.

Beschermingen

Marijke Michiels

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN, STADS- EN DORPSGEZICHTEN, BESCHERMD IN FEBRUARI (VERVOLG) EN MAART 2001

TONGEREN

WONING

Grote Markt 12
Monument
27/02/2001

Gaaf bewaard neogotisch enkelhuis uit de tweede helft van de 19de en het begin van de 20ste eeuw. De win-kelpui werd uitgevoerd met art nou-veau-inslag.

TONGEREN (Vrerén)

KAPEL O.-L.-VROUW VAN 7 WEEËN

Luikersteenweg 543
Monument
27/02/2001

Barokke kapel uit 1669, opgericht in opdracht van Walther de Selys-Fanson, heer van Vrerén, Heur en Wihogne. De kapel groeide uit tot een belangrijk bedevaartsoord voor het miraculeus beeldje van O.-L.-Vrouw. Kaderend in een rijke traditie van volksdevotie, kwam men hier bidden en offeren om genezing van pest en andere epide-mieën te bekomen. Een jaarlijkse pro-cessie op 15 augustus, regelmatige misviering en gebedsstonen in de meimaand bestendigen deze traditie. In het bepleisterd interieur met sobere stucwerkdecoratie behoren het barok-ke portiekaltaar, een 18de-eeuws votiefschilderij en een open biecht-stoel uit de 17de eeuw tot de belang-rijkste interieurelementen.

TONGEREN (Vrerén)

OMGEVING VAN DE KAPEL

Dorpsgezicht
27/02/2001

Het pleintje vóór de kapel maakt deel uit van het bedevaartsoord waar jaar-

lijks, ter gelegenheid van de processie, allerlei nevenactiviteiten plaatsvinden.

RUISELEDE

VOORMALIG RIJKSOPVOEDINGS- GESTICHT

Bruggesteenweg 128-132
Monument
05/03/2001

Suikerrafinaderij uit 1836 met neo-classicistische kenmerken, dit komt onder meer tot uiting in het horizon-taliserend karakter van de gebouwen en de symmetrische opbouw met mid-denrisaliet bekroond met driehoekig fronton. Onder impuls van Ducéptiaux richtte men er in 1849 een heropvoe-dingsschool in ten behoeve van ver-waarloosde en criminele jongeren, die enorm talrijk waren tijdens de econo-mische crisis van 1840. Het gaaf bewaarde complex is deels het werk van architect J. Dumont, gekend als deskundige inzake gevangenissen. Het geheel wordt getypeerd door een doordachte, symmetrische aanleg met een opeenvolging van binnenkoeren en een centrale oost-west-as. Van meet af aan stond de agrarische opleiding centraal, wat resulteerde in de bouw van een hoevecomplex en in de verdere ontginning van de omlig-gende heide.

HEUVELLAND (Wijtschate)

SITE BAYERNWALD

Voormezelestraat
Monument
05/03/2001

De Duitse oorlogssite Bayernwald uit WO1 is gelegen in een natuurgebied op de heuvelkam Wijtschate-Mesen. Op de site treft men vijf grotere mili-taire bouwwerken van Duitse makelij aan, waarvan vier bunkers, opgetrok-ken uit betonblokken en een schacht met ondergrondse gang en af luister-posten. De bouwwerken zijn onderling verbonden door een aarden hoofd-loopgraaf met aan elk uiteinde de aanzet van een verbindingloopgraaf. Verspreid over het terrein bevinden zich nog kleinere constructies en andere loopgraven.

OOSTENDE WONING

A. Buylstraat 26-34/
St.-Sebastiaanstraat 29-31
Monument
05/03/2001

Deze voor de Oostendse binnenstad zeldzame art nouveau gevels naar ontwerp van de Oostendse architecten Charles Pil en A. de Donquers, dateren uit 1902-1906. De vooruitstrevende en uiterst verzorgde gevels illustreren de economische welvaart op het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw. Tussen het vernieuwende gevelparement en het eerder conservatieve neobarokke interieur heerst een opmerkelijk architecturaal contrast.

OOSTENDE WONING

Kaaistraat 31
Monument
05/03/2001

Architect A. de Donquers ontwierp dit fraai art nouveau winkelpand uit 1903. De voorgevel is opgebouwd uit een arduinen plint waarboven een gevelparement van witte geglaazuurde siersteen, verlevendigd met bruine banden en faience tegeltaleaus met irissen en bekroond door een met leien bedekt mansardedak. Op het gelijkvloers een driedelige winkelpui met verdiepte inkompartij. De centrale erker wordt geflankeerd door een doorlopend balkon op fijne gietijzeren consoles met dito leuning.

OOSTENDE 'T BROUWERSHUIS

Christinastraat 86
Monument
05/03/2001

Art nouveau brouwerswoning uit 1902 van de voormalige brouwerij "Het Kruis". Dit dubbelhuis van architect Charles Pil heeft op de begane grond een verdiepte, driedelige winkelpui onder een segmentboog. Het gevelparement, rustend op een arduinen sokkel, is opgebouwd uit witte geglaazuurde siersteen, versierd met groene banden, knopmotieven en

boogvelden waarin faience tegeltaleaus met florale motieven en opschriften "*t Brouwershuis*", "*Brouwerij*" en "*Het Kruis*". In het interieur treft men een enfilade van vertrekken met behouden paneeldeuren. Op de verdieping een salon waarin een marmeren schouw en plankenvloer met tapijtbeschildering behouden bleven.

BRUGGE VOORMALIG DOMINICANEN- KLOOSTER

Langestraat/Predikherenrei
Monument
05/03/2001

Het u-vormig complex – bestaande uit twee vleugels met een voorname-lijk 18de-eeuws uitzicht en één met 19de-eeuws uitzicht – bewaart tot op heden enkele waardevolle en merkwaardige componenten van het voormalige klooster, waaronder de laatgotische kapittelzaal, het rococosalon en de restanten van een overkluisde pandgang rondom een binnenkoer. Het complex omvat tevens het restant van het voormalig hotel Verriest, gesticht in 1905. Dit hotel kwam voornamelijk tijdens het interbellum tot bloei en werd in 1928 uitgebreid met een neoclassicistische eetzaal.

OOSTENDE HOEKPAND

Van Iseghemlaan 87-89
Monument
05/03/2001

Hoekpand uit 1893 dat de rol van woon- en handelspand vervulde. Attractief uitgebouwde erkers benadrukken de verzorgde geveluitwerking in eclectische stijl. De woning is een representatief voorbeeld van de architecturale invulling op de in 1865 vrij gekomen gronden tussen de zeedijk en de oude binnenstad, na het opheffen van de Oostendse vesting.

OOSTENDE ZG. "PARKHOUSE"

Chaletstraat 15
Monument
05/03/2001

Dit pand in eclectische stijl, daterend uit ca. 1924 naar een ontwerp van de Oostendse architect A. Daniels, wijkt wat plattegrond en indeling betreft af van het type stadsvilla's die hier tot in de jaren 1920 opgetrokken werd. Het is uitzonderlijk opgebouwd met enerzijds een conciërgerie en anderzijds een woonhuis rondom een binnenkoer. De typerende planindeling en ruimtewerking met vestibule en zenithaal verlicht, centraal gelegen trappenhuis bleef behouden. De aankleding is overwegend in neorococostijl, de mozaïekvloer van de vestibule en het gebogen zenithaal licht van glas-in-lood zijn art deco-getint.

ALVERINGEM (Beveren) MOUTERIJ- EN BROUWERIJCOMPLEX

Bergenstraat 4
Monument
05/03/2001

De voormalige brouwerij/mouterij 'Het Anker' (Feys-Callewaert) is een goed voorbeeld van een mouterij van het industriële type met drie mouteesten. De bewaarde onderdelen van de uitrusting illustreren het productieproces van een landelijk gesitueerde brouwerij/mouterij. Het complex is gevestigd op een reeds bestaande industriële site uit de 18de eeuw. Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog groeide 'Het Anker' uit tot één van de belangrijkste mout- en brouwbedrijven van het land.

ALVERINGEM (Beveren) OMGEVING BROUWERIJCOMPLEX

Dorpsgezicht
05/03/2001

De gunstige ligging aan de rand van een toenmalig belangrijk handelscentrum, op het kruispunt van een belangrijke waterweg, een heirweg en een belangrijke 17de-eeuwse 'kalseideweg', maakt dat een van oudsher industriële site in de loop van de geschiedenis voortdurend door andere bedrijven werd hergebruikt.

PUURS (Liezele) HET LIEZELEBROEK

Landschap
05/03/2001

Gaaf voorbeeld van een open nat graslandgebied, een gevolg van de middeleeuwse bewoning, gelegen in één van de intacte brede valleistroken van de Molenbeek, die plaatselijk scherp afgeboord is van het omgevend landschap door een steilrand. Het oude waarneembare patroon van landchapselementen, waaronder de beek, een grachtenstelsel, een aantal lage dijkjes, houtkanten en bomenrijen versterkt dit beeld van een intact valleilandschap. De bescherming van het Liezelebroek zorgt voor een verbinding tussen de nu geïsoleerd gelegen beschermde landschappen van het Fort van Liezele en de Vallei van de Molenbeek.

BONHEIDEN O.-L.-VROUWKERK

Kerkplein
Monument
05/03/2001

Deze kruisbasiliek van 1903 werd ontworpen door de provinciale bouwmeester E. Careels. Het gebruik van natuursteen uit de Waalse steengroeven van Montauban is typerend voor zijn oeuvre. Zowel het exterieur als het interieur vertonen de stijlenmerken van de neogotiek.

▼
*Nijlen,
Bakhuis
(foto K. Vandevorst)*

BONHEIDEN KASTEEL ZELLAER

Zellaerdreef 1
Monument
05/03/2001

Kasteel Zellaer, een gave pseudo-middeleeuwse waterburcht van 1885, is een ontwerp van architect Heugensbaarts. Het kasteel refereert qua vormgeving en bouwstijl aan zijn feodale geschiedenis en is een uiting van de 19de-eeuwse geest van romantiek en heimwee naar een roemrijk verleden.

NIJLEN (Kessel) BAKHUIS

Bogaertsheide 8
Monument
05/03/2001

Gaaf bewaard, uitzonderlijk groot bakhuis uit de 19de eeuw dat een belangrijke sociale functie vervulde als gemeenschappelijk bakhuis voor het hele gehucht.

PUTTE (Beerzel) SINT-REMIGIUSKERK

Beerzelplein
Monument
05/03/2001

De St.-Remigiuskerk werd zoals vele dorpskerken in de loop van haar bestaan meermaals aangepast en hersteld. Bij de 18de-eeuwse herbouw in classicistische stijl behield men de laatgotische toren, die qua stijl en materiaalgebruik aansluit bij de Kempische variatie van de Brabantse

▲
*Putte,
Sint-Remigiuskerk
(foto K. Vandevorst)*

gotiek. Het classicistische interieur bezit een aangepast rococo meubilair.

PUTTE SINT-JOZEFKERK

Peullisstraat
Monument
05/03/2001

Neoromaanse dorpskerk van Peulis. Dit gehucht was eeuwenlang een grensgebied met eigen karakter op de uithoek van vier gemeenten. De kerk dateert uit 1900-1902 en is een ontwerp van provinciaal architect L. Blomme.

ANTWERPEN KANTOORGEBOUW

Jan van Rijswijcklaan 162
Monument
05/03/2001

In opdracht van het BP-concern ontwierp Leon Stynen, in samenwerking met Paul De Meyer en J. Reusens, dit kantoorgebouw. In het gebouw – opgericht in de periode 1960-1963 – werd voor de eerste maal in Europa een hangconstructie toegepast die door de Duitse architect Heinz Rasch in 1927 theoretisch werd ontwikkeld.

MECHELEN BEGIJNENWONING

Schrijnstraat 32
Monument
05/03/2001

Herhaaldelijk aangepaste begijnenwoning waarvan de oudste elementen

uit ca. 1660 dateren. Naast een representatief element van het begijnenleven, is de woning een voorbeeld van de evoluerende woonbehoeften en architectuurstijlen.

HEIST-OP-DEN-BERG/PUTTE (Beerzel)
KAPEL MOEDER VAN SMARTEN
Aarschotbaan
Monument
05/03/2001

De kapel werd gebouwd in 1862 als uiting van de intense mariale devotie en getuigt van de hechte verbondenheid van de vroegere maatschappij met het religieuze leven.

RANST
HOEVE
Kromstraat 67
Monument
05/03/2001

Nagenoeg intact bewaard woonstalhuis uit 1735. De omvang van het gebouw en het opmerkelijke gebruik van decoratieve elementen in de straat- en zijgevels getuigen in de welstand van de oorspronkelijke bewoner.

RANST
HOEVE
Laarstraat 24
Monument
05/03/2001

Achttiende-eeuws hoevecomplex met losstaande bestanddelen, bestaande uit een woonstalhuis, rechthoekige langsschuur met karhuis en een rechthoekig bakhuis. In het gave complex werden de algemene opbouw en indeling bewaard. De schuur – merkwaardig omwille van de combinatie van schuur en karhuis onder één dak – is een typisch voorbeeld van versteende vakwerkbouw.

RANST
MOLEN
Molenstraat 46
Monument
05/03/2001

Deze bakstenen molenromp is door zijn hoogte en volume nog steeds een

merkpunt in de omgeving. Dit restant van een bovenkruier met galerij uit 1858 getuigt van een verdwenen industriële activiteit in het centrum van de gemeente.

PUTTE (Beerzel)
O.-L.-VROUWKAPEL
Koningsbaan +55
Monument
05/03/2001

De intacte neogotische kapel, een realisatie van de befaamde architect Joris Helleputte, is een uiting van de in de Zuiderkempen verspreide Mariadevotie.

HEIST-OP-DEN-BERG
HERENHUIS
Oude Godstraat 6
Monument
05/03/2001

In opdracht van een toonaangevende familie werd in het midden van de 19de eeuw dit neoclassicistisch herenhuis met koetshuis gebouwd. De gaaf bewaarde woning is uitgevoerd met gevoel voor eenvoud en symmetrie. Het bijhorende park, gekenmerkt door een aantal monumentale beuken en verschillende merkwaardige bomen, vormt een groene oase in het centrum van de gemeente.

BALen
oud GEMEENTEHUIS
Vaartstraat 29
Monument
05/03/2001

Ter vervanging van een ouder gemeentehuis dat tegen de kerk aanleunde, werd in 1906-1907 een neogotisch gemeentehuis gebouwd naar een ontwerp van architect J. Taeymans. Dit gebouw, representatief voor Taeymans' oeuvre, bleef ongewijzigd bewaard zodat de oorspronkelijke intenties van bouwheer en architect nog duidelijk naar voor komen.

BONHEIDEN (Rijmenam)
KAPEL O.-L.-VROUW ONBEVLEKT ST.-JANSHEI
Hoogstraat +62
Monumen
05/03/2001

Oude devotiekapel opgericht in de jaren 1870 als uiting van de intense Mariaverering.

BONHEIDEN (Rijmenam)
KASTEEL HOLLAKEN
Hollakenbaan 7
Monument
05/03/2001

Het domein bewaart de oorspronkelijke structuur van een omgrachte site, opklimmend tot de 16de eeuw. Op de plaats van het oude ridderlijke slot bevindt zich nu een kasteel van ca. 1832. De vroeg-neogotische decoratie bleef deels bewaard, doch het kasteel werd ingrijpend verbouwd in de eerste helft van de 20ste eeuw. De merkwaardige hal is een voorbeeld van zogenaamde stucadoors- of troubadoursneogotiek. Rondom het kasteel ligt een tuin in landschappelijke stijl.

EEKLO
PAN
Markt 73
Monument
14/03/2001

Dit winkelpand, daterend uit het derde kwart van de 19de eeuw, behoorde oorspronkelijk tot een fabriek van tabak en snuif. In de bepleisterde en witgeschilderde gevels bevindt zich nog de oorspronkelijke geschilderde houten winkelpui met door stroken spiegel beklede pilasters, versierd met groteskenornament. Uit de kroonlijst steken beeldhouwde en geschilderde houten koppen waartussen het opschrift "Fabriek van – tabak – en snuif". De oorspronkelijke binneninrichting met houten toonkasten en vloer met decoratieve cementtegels bleef eveneens bewaard.

NINOVE (Appelterre-Dorp) ST.-ROCHUSKAPEL

Monument
14/03/2001

Een 18de-eeuwse bakstenen kapel met witgekalkte gevels, halfronde absis, leiendak, zandstenen deuromlijsting en tuitgevel met vlechtingen op zandstenen schouderstukken. De kapel, gebouwd op een kleine berm en toegankelijk via arduinen treden, is binnenin gedecoreerd met gedeeltelijk op vernagelde zinkplaten aangebrachte neogotische schabloonchildering.

TONGEREN (Vreeren) SINT-MEDARDUSKERK MET KERKHOFMUUR

St.-Medardusstraat +42
Monument
27/03/2001

Classicistische kerk uit 1779 naar ontwerp van M. Soiron, bestaande uit een driebeukig schip met pseudo-basilicale opstand onder zadeldak en driezijdige koorsluiting, geflankeerd door 19de-eeuwse sacristieën. De kerk werd opgericht op de funderingen van een romaans kerkgebouw waarvan de restanten merkbaar zijn in de keermuur met steunberen langs de straatzijde. Het bepleisterd interieur is rijk gestoffeerd met een zeer waardevol patrimonium.

▼
*Tongeren (Vreeren), Pastorie St.-Medardus
(foto K. Vandevorst)*

TONGEREN (Vreeren) PASTORIE VAN DE SINT-MEDARDUSKERK

St.-Medardusstraat 42
Monument
27/03/2001

Laat-18de-eeuws witgekalkt bakstenen gebouw van twee bouwlagen, opgericht in opdracht van het H. Kruiskapittel van Luik. Het sober interieur met klassieke indeling bezit enkele laat 18de-eeuwse elementen, maar vooral 19de-eeuwse stoffering.

TONGEREN (Vreeren) KERKHOF EN TUIN VAN DE PASTORIE

St.-Medardusstraat 42
Dorpsgezicht
27/03/2001

Het kerkhof maakt een essentieel deel uit van deze oude kerksite en is reeds terug te vinden op de Ferrariskaart (18de eeuw). De kerkhofmuur, een amalgaam van fragmenten in baksteen, silex en mergel, geeft een rijk beeld van de opeenvolgende verbouwingen.

Op het kerkhof komt een rijke verzameling van grafkruisen en -zerken voor vanaf de 16de eeuw tot heden. Zij weerspiegelen ten dele de sociale geschiedenis van het dorp Vreeren.

ZEMST (Hofstade) HET MEER MET STRAND VAN HOFSTADE

Trianondreef/Tervuursesteenweg
Monument
28/03/2001

Het 35 ha grote meer met zijn betonnen pier en 750 meter lang, kunstmatig aangelegd strand – de hoofdattractie waarrond het concept van Hofstade-strand in 1937-1939 werd uitgewerkt – vormt één geheel met de omringende strandaccommodaties: het strandgebouw en het bootshuis. Dit ambitieuze pilootproject van de Belgische overheid had als opzet aan ruim één vijfde van de bevolking een brede waaier aan sport- en ontspanningsmogelijkheden te bieden. Victor Bourgeois ontwikkelde het totaalconcept overeenkomstig de CIAM-ideolo-

gie, waarbij een functioneel en esthetisch verantwoorde vormgeving centraal stond. Het strandgebouw uit 1939 met omlappend betegeld pad en typische voetbaden is vooralsnog het enig gekend architecturaal ontwerp van Maxime Wynants. Dit overwegend in tropisch hout opgetrokken gebouw met promenade vormt een origineel en geslaagd voorbeeld van modernistische strandarchitectuur uit de interbellumperiode. Het bootshuis met terras en kiosk uit 1938 is een ontwerp van F. Milan. De typische pakketbootarchitectuur komt tot uiting in de wit bepleisterde, horizontaliserende gevelpartijen, beglaasde rotonde, brede vensterregisters, "patrijspoorten" en metalen borstweringen. De bekende architect en stedenbouwkundige Charles Van Nueten ontwierp het openluchtwembad met springtoren en terrasvormig aangelegde omloop waarop twee lage dienstvleugels met kleedcabines, cafetaria en conciërgewoning aansluiten. Dit olympisch geproportioneerde openluchtwembad (100x50 m.) uit 1939 werd lange tijd beschouwd als één van de grootste van Europa.

ZEMST (Hofstade) DE HOOFDINGANG VAN HET BLOSO-DOMEIN

Tervuursesteenweg
Monument
8/03/2001

Dit gebouw met zijn strak lineaire vormgeving en torenvormige accenten werd in 1947 door Frans Van Cleven gereiseerd. Alhoewel de hoofdingang niet behoort tot de initiële bebouwing, vormt het gebouw zowel functioneel als architecturaal een geslaagd voorbeeld van een inkompartij, die vormelijk aansluit bij de eerste bebouwing en tevens de herkenbaarheid benadrukt.

OOSTENDE DE "CRÊCHE LOUISE-MARIE"

Londenstraat 5/ Langestraat 112B
Monument
28/03/2001

Het kinderverblijf – genoemd naar de eerste Belgische koningin – was een

filantropisch initiatief van twee pioniers van het toerisme te Oostende. Louis Delbouille, promotor van de eerste fase van de Oostendse stadsuitleg, kocht de bouwpercelen. Zijn rechterhand, architect Antoine Dujardin, ontwierp het pand. De voormalige conciërgerie "Fernand" uit 1892, is opgetrokken in een uitgesproken eclectische bouwtrant, gekenmerkt door contrastrijk materiaalgebruik. Het voormalige poortgebouw "Elisa" heeft een neoclassicistisch lijstgevel met een geaccentueerde poorttravee met driehoekige frontonbekroning.

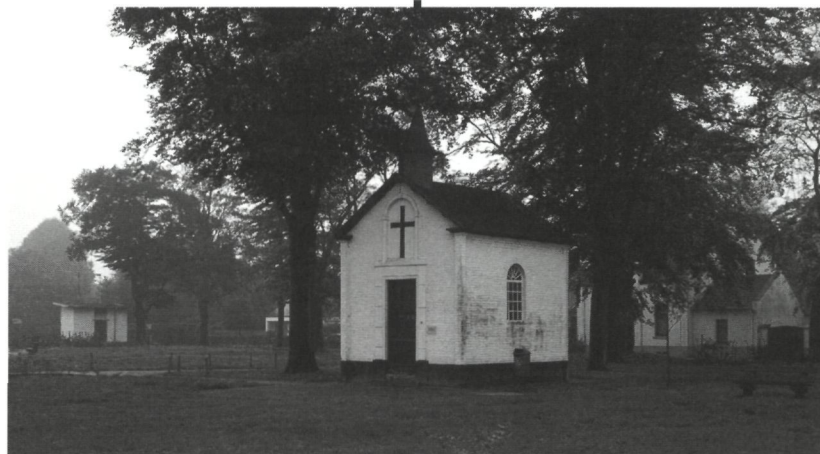
OOSTENDE WONING

Elisabethlaan 233A-235
Monument
28/03/2001

Deze dokterswoning met praktijk van 1935 is het hoogtepunt en de meest prestigieuze realisatie uit het oeuvre van architect J. De Bruycker. De woning is een markant en interessant voorbeeld van vooruitstrevende interbellumarchitectuur, aansluitend bij de internationale "moderne stijl". Typerend zijn het betonskelet, de functionele opbouw en de kubistische vormtaal. Het interessante, zeer "eigentijdse" interieur komt neer op een doorzetten van de externe vormgeving met een bijzondere aandacht voor kleurstellingen, lichtinvallen en vaste aankleding, geïntegreerd met de wanden of als scheidingselementen tussen twee ruimten. Dit totaalproject omvat ook de ommuurde tuin met geometrische aanleg in het verlengde van de architecturale vormgeving.

HECHTEL-EKSEL
KAPEL "MUSSCHENEST"
Schansdijkstraat
Monument
28/03/2001

Witgeschilderde, gecementeerde bakstenen kapel uit ca. 1800 op een rechthoekig grondplan met driezijdige koorsluiting. In het sober interieur een halfronde nis met een 18de-eeuws Mariabeeld met Kind Jezus op de arm.

HECHTEL-EKSEL
OMGEVING VAN DE
KAPEL "MUSSCHENEST"
Dorpsgezicht
28/03/2001

De kapel, gewijd aan O.-L.-Vrouw Behoudenis der Kranken, is een druk bezocht bedevaartsoord om genezing af te smeken voor de zieken. De omgeving maakt integraal deel uit van de historische biotoop van de kapel zoals deze rond 1800 ontstond.

HECHTEL-EKSEL
KAPEL VAN HET "VLASMEER"
Weverstraat
Monument
28/03/2001

Wit geschilderd bakstenen gebouwtje op een rechthoekig grondplan met driezijdige koorsluiting. De 18de-eeuwse kapel is een bedevaartsoord waar gelovigen komen bidden om een bepaalde vorm van rust tijdens of na het leven af te smeken.

HECHEL-EKSEL
KAPEL O.-L.-VROUW ONBEVLEKT
ONTVANGEN
Marktplein
Monument
28/03/2001

Een 19de-eeuwse wit geschilderde bakstenen kapel op rechthoekig grondplan met driezijdige koorsluiting. Het sober bepleisterd interieur met houten portiekaltaar herbergt talrijke exvoto's en populaire volkseiligenbeelden in gips. Het gebouwtje werd

▲
Hechtel-Eksel,
Kapel O.L.V.
Onbevlekt
Ontvangen
(foto K. Vandevorst)

opgericht door Teutenfamilies die er baden voor de behouden terugkeer van hun rondreizende gezinsleden.

HECHTEL-EKSEL
OMGEVING KAPEL O.-L.-VROUW
ONBEVLEKT ONTVANGEN
Marktplein
Dorpsgezicht
28/03/2001

Schilderachtig driehoekig dorpsplein met beuken, kastanje- en lindebomen waartussen de O.-L.-Vrouwkapel is ingeplant.

MECHELEN
WONINGEN
Goswin De Stassartstraat 18-20-22
Monument
28/03/2001

De woningen, voorbeelden van het samenvoegen en splitsen van oudere huizen, weerspiegelen door hun bouwgeschiedenis de veranderende woonbehoefte en bouwstijlen. Zowel constructieve als decoratieve bouw-elementen uit verschillende eeuwen bleven bewaard. Het architectuurhistorisch belang van de woningen wordt nog onderstreept door hun indrukwekkende bewoningsgeschiedenis, verbonden aan de aanwezigheid van de Grote Raad te Mechelen.

HOESELT KASTEEL TER BORCH

Dorpsstraat 18
Monument
29/03/2001

Deze site, inplanting en aanleg van de omgrachting dateren uit de periode van de Luikse heerlijkheid Holstraete, werd voor het eerst vermeld in 1357. De bouw van het kasteel Ter Borch en van de Bethaniatoren situeert zich in de eerste helft en het midden van de 17de eeuw. De Bethaniatoren (1622) behoort tot de vroege periode van de voor het Maasland typische traditionele stijl, dit uit zich in het vrijwel uitsluitend gebruik van mergelsteen. Het poortgebouw en de woning zijn de enige overblijfselen van het classicistisch kasteel dat in 1756 door de familie Brouckmans werd opgericht. Dit kasteel was een verbouwing van de woning die vermoedelijk reeds in 1705 werd gebouwd door Lutgardis de Heusch. In het interieur is nog vrij authentieke, 18de-eeuwse stoffering aanwezig.

HOESELT OMGEVING VAN HET KASTEEL TER BORCH

Dorpsstraat
Dorpsgezicht
29/03/2001

Het domein "Ter Borch" omvatte oorspronkelijk een uitgestrekt gebied aan weerszijden van de Hulstraat waaronder het huidig park, dat van een geometrisch aangelegde tuin naar een 19de-eeuws landschapspark evolueerde. Langs het dorpsplein grensde het aan een aantal percelen waarop in het midden van de 18de eeuw het kasteel Brouckmans gebouwd werd. De 19de-eeuwse klooster- en schoolgebouwen, het weeshuis met zijn uitbreiding van 1911, de kapel van 1903 en de aalmoezenierswoning van 1915 vormen het sluitstuk van een bestemmings-evolutie van het kasteelcomplex. De kiosk van 1898 en het gemeentehuis van 1838 getuigen van de 19de-eeuwse transformatie van de oorspronkelijke, landelijke dries tot eigenlijk dorpsplein.

BOCHOLT (Kaulille) PASTORIE

Kaulillerdorp 42
Monument
29/03/2001

Dit bakstenen dubbelhuis met lijstgevel (1869) werd ontworpen door bouwmeester F. M. Stapper. In het interieur bleef de authentieke indeling met centrale gang en aan weerszijden twee achter elkaar gelegen ruimtes met sobere aankleding behouden.

BOCHOLT (Kaulille) OMGEVING VAN DE PASTORIE

Kaulillerdorp 42
Dorpsgezicht
29/03/2001

De pastorie vormt samen met de kerk de kern van dit Kempisch dorp. De omgeving maakt dan ook integraal deel uit van de historische biotoop van de pastorie.

NIEUWPOORT DE VIERBOETE

Kromme Hoek
Monument
31/03/2001

De vierboete, een belangrijk restant van de eerste bakstenen vuurtoren aan de Europese kust, fungeerde als baken vanaf eind 13de- begin 14de eeuw tot aan de Franse Revolutie. De toren is een symbool voor het maritieme verleden van de stad Nieuwpoort, die als voorhaven voor de lakenstad Ieper en Zuid- en Frans-Vlaanderen, voornamelijk in de 15de eeuw een grote bloei kende.

Literatuur

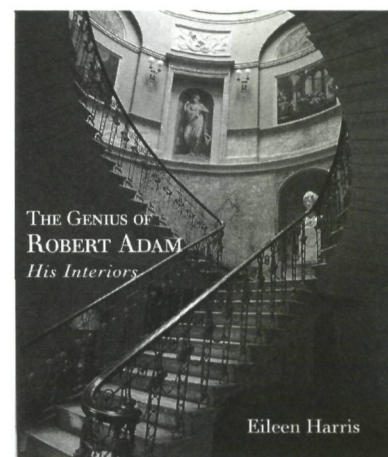
DE KEUZE VAN M&L

Forma Ordinis

Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser

Matthias Untermann
München, Deutscher Kunstverlag,
2001, 724 p., ISBN 3-422-06309-9

Monumentale studie over de kerkelijke bouwkunst van de cisterciënzers uit de periode 1120-1500, uitdrukking van een ideaal van ascese dat vanuit de moederkloosters Cîteaux, La Ferté, Pontigny, Clairvaux en Morimond werd verspreid. Synthese van het bouwhistorisch, archeologisch en bronnenonderzoek uit de afgelopen decennia in Europa, tot een gedetailleerde analyse van de typologische en bouwkundige evolutie, en het liturgische gebruik van deze kloosterkerken, in de context van de toenmalige bouwpraktijk.

The Genius of Robert Adam

His Interiors

Eileen Harris

New Haven, Yale University Press,
2001, 379 p., ISBN 0-300-08129-4

Ruim geïllustreerde studie over Robert Adam (1728-1792), één van de meest invloedrijke Britse architecten uit de late 18de eeuw, die interieurs ontwierp voor de belangrijkste adellijke residenties van zijn tijd. Negentien van zijn meest geslaagde ensembles

waaronder Kedleston, Syon House en Osterley Park, worden hierbij aan een uiterst gedetailleerd onderzoek onderworpen, zowel in situ als op basis van uitgebreid archiefmateriaal, om door te dringen tot het wezen van Adams' verdienste: de synthese van architectuur, interieur en decor.

Bruno Taut

Architekt zwischen Tradition und Avantgarde

Winfried Nerdinger, Kristiana Hartmann, Matthias Schirren en Manfred Speidel
Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 2001, 440 p., ISBN 3-421-03284-X

Fraai uitgegeven, omvattende monografie met oeuvrelijst over Bruno Taut (1880-1938), visionair theoreticus en protagonist van het expressionisme en modernisme in Weimar-Duitsland, die met toonaangevende 'siedlungen' in verrassende kleurstellingen een belangrijke bijdrage leverde tot de hervorming van de wooncultuur. Een twintigtal bijdragen behandelt uiteenlopende facetten van zijn denkwereld, zijn geschriften, en de totaliteit van zijn gebouwde oeuvre, zowel in Berlijn en Magdeburg als, na zijn vlucht voor het NS-bewind, in Japan en Turkije.

R.M. Schindler

Judith Sheine

Londen, Phaidon, 2001, 304 p., ISBN 0-7148-3914-0

Monografie over R.M. Schindler (1887-1953), leerling van Wagner en Loos en na zijn emigratie assistent van Wright, sinds 1920 gevestigd in Los Angeles. Ontwerper van voornamelijk privé-woningen, 'Space Architecture' als antipode van de Internationale Stijl, met een provocatieve volumetrie opgetrokken uit goedkope materialen, in intense wisselwerking met de omgeving. Overzicht van architectuur en theorie, met een gedetailleerde analyse van iconen als Schindlers eigen Kings Road house, How en Lovell beach house, Kallis en Tischler house.

Le Corbusier in America

Travels in the Land of the Timid
Mardges Bacon

Cambridge, The MIT Press, 2001, 406 p., ISBN 0-262-02479-9

Historische reconstructie en kritische interpretatie van de eerste Amerika-reis van Le Corbusier in 1935, een lezingenparcours op uitnodiging van het Museum of Modern Art in New York, waarop hijzelf wegens het uitblijven van concrete bouwopdrachten met gemengde gevoelens terugkeek in *Quand les cathédrales étaient blanches: voyage au pays des timides*. Persoonsgebonden analyse van Le Corbusiers ambigue relatie tot de Nieuwe Wereld gekoppeld aan het onmiskenbare en fascinerende proces van wederzijdse beïnvloeding.

Mies in America

Phyllis Lambert (red.)

New York, Harry N. Abrams, 2001, 791 p., ISBN 0-8109-6728-6

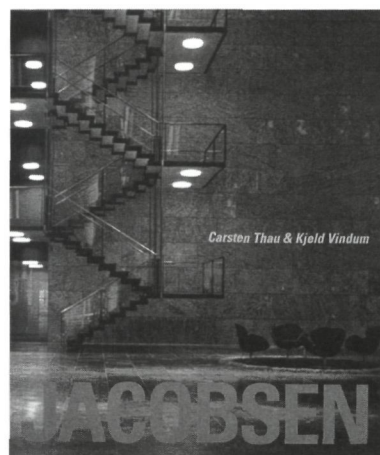
Monumentale tentoonstellings-catalogus (CCA, Montréal en Whitney Museum, New York) gewijd aan de laatste drie decennia van de carrière van Ludwig Mies van der Rohe (1886-1969) in de Verenigde Staten, na zijn vertrek uit nazi-Duitsland in 1938. In negen essays op basis van nieuw onderzoek en niet eerder ontgonnen archiefmateriaal, wordt Mies' denkwereld uitgelicht, en wordt het ontstaansproces van gebouwen als het Farnsworth House, de IIT-campus en de Lake Shore Drive Apartment Buildings ontleed, om zijn ambities als visionair denker en bouwer te ontsluiten.

Arne Jacobsen

Carsten Thau en Kjeld Vindum

Kopenhagen, Arkitektens Forlag/Danish Architectural Press, 2001, 560 p., ISBN 87-7407-230-7

Lijvig en rijk gedocumenteerd standaardwerk over de Deense architect Arne Jacobsen (1902-1971), vooral bekend van designklassiekers als de

'Ant'- en 'Egg'-stoelen, maar evenzeer auteur van een virtuoos architecturaal oeuvre. Vanuit het romantische classicisme evolueert zijn werk van de 'witte' plasticiteit van het 'Bellevue'-complex in Klampenborg en het monumentalisme van het Raadhuis van Århus uit het interbellum, naar het invloedrijke regionale modernisme van de Munkegård-school in Søborg en de Internationale Stijl van het SAS-hotel en de Nationale Bank in Kopenhagen uit de naoorlogse periode.

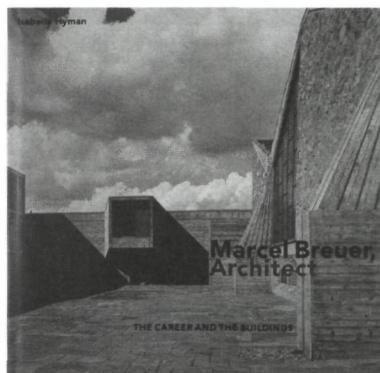
Marcel Breuer, Architect

The Career and the Buildings

Isabelle Hyman

New York, Harry N. Abrams, 2001, 397 p., ISBN 0-8109-4265-8

Monografie met oeuvrecatalogus over de Hongaars-Amerikaanse architect en designer Marcel Breuer (1902-1981), Bauhaus-student en pionier van het buismeubel, die na een korte passage in Londen, emigreerde naar de Verenigde Staten. Zijn architecturaal oeuvre, evoluerend van de

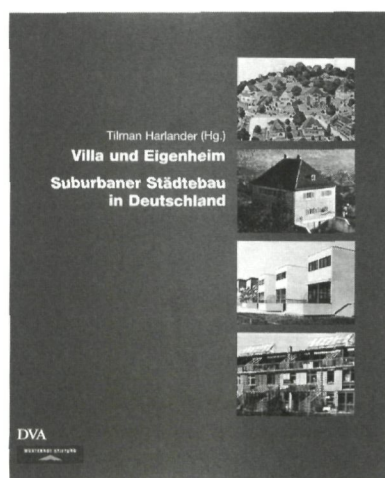

Internationale Stijl naar het brutalisme, omvat gebouwen als de Unesco-zetel in Parijs en het Whitney-museum in New York, naast tal van landhuizen. Beredeneerde en ruim gedocumenteerde catalogus van 230 realisaties en onuitgevoerde projecten ingedeeld naar bouwtype, voor het eerst op basis van grondig onderzoek van het eigen archief van de architect.

Villa und Eigenheim

Suburbaner Städtebau in Deutschland
Tilman Harlander (red.)
München, Deutsche Verlags-Anstalt, 2001, 519 p., ISBN 3-421-03299-8

Lijvige studie over de geschiedenis van de suburbane, vrijstaande eengezinswoning in Duitsland, vanaf het midden van de 19de eeuw tot vandaag. In vier chronologische blokken gewijd aan het Keizerrijk, de Weimar-republiek, het Derde Rijk en de naoorlogse periode, worden de opeenvolgende fasen van de Duitse suburbanisatie en de verschillende 'Siedlungs'-modellen – villapark, tuinwijk, modelnederzetting, woonerf – behandeld in relatie tot de toenmalige huisvestingspolitiek, en verder toegelicht aan de hand van 25 exemplarische casestudies. De evolutie van de stedenbouwkundige kwaliteiten, eerder dan de typologische ontwikkeling, vormt hierbij het uitgangspunt.

Building the Cold War

Hilton International Hotels and Modern Architecture
Annabel Jane Wharton
Chicago, The University of Chicago Press, 2001, 249 p., ISBN 0-226-89419-3

Studie over de zestien 'Hilton International Hotels' uit de periode 1953-1966 in het naoorlogse Europa en Midden-Oosten, voor Amerikaanse reizigers vertrouwde eilandjes van luchtgekoelde moderniteit in een bevreemdende omgeving, voor de minderbedeelde lokale bevolking een utopisch ideaal. Niet alleen in steden als Istanbul, Caïro en Athene, maar ook in Berlijn en Londen, was het impact van deze luxehotels door hun zelfbewuste architectuur, hun schaal en inplanting zonder voorgaande, en golden zij als etalage van de 'vrije wereld' op de frontlijn van de Koude Oorlog.

The Postwar University

Utopian Campus and College
Stefan Muthesius
New Haven, Yale University Press, 2000, 340 p., ISBN 0-300-08717-9

Studie over één van de toonaangevende bouwopdrachten uit de eerste naoorlogse decennia, de universiteitscampus, het instrument bij uitstek in de democratisering van het hoger onderwijs. Innovatieve en kwaliteitsvolle architectuur in een ideaal geplande totaalomgeving, die het midden hield tussen efficiëntie en intimiteit, gold, in tijden van onverminderd geloof in gebouwde institutionaliteit, als voorwaarde voor het bereiken van zowel academische als sociale volwassenheid. De 'English Seven' – Sussex, York, Essex, East Anglia, Lancaster, Kent en Warwick – staan hierbij centraal, naast voorbeelden uit de Verenigde Staten en Canada, Frankrijk en Duitsland.

Van Zadelsteen tot Zetelkruier Boek 2

Paul Bauters
Gent, Provincie Oost-Vlaanderen, 2001, 367 p., ISBN

Tweede boekdeel in een trilogie die een synthese biedt van de huidige kennis, kunde, ervaring en beleving inzake molens in de Lage Landen. Dit deel ontleed en beschrijft in detail de bouw en de werking van de traditionele wind- en watermolens in hun ultieme bloeitijd, rond 1835-1850, en in de natijld tot midden 20ste eeuw. De verschillende types met hun belangrijkste toepassingen en onderdelen komen hierbij uitgebreid aan bod.

Staalharde blikvangers

Geëmailleerde reclameplaten in België
Mario Baeck en Jan De Plus
Gent, vzw Interbellum
(Olijfstraat 69, 9000 Gent), 2001, 112 p.

Historisch overzicht van de Belgische geëmailleerde reclameplaat, waarvan de productie voor het eerst in sociaal-economische context wordt beschreven. De productieggeschiedenis van de Belgische emailreclameplaat met de ateliers die in deze sector bedrijvig waren komt evenzeer aan bod als de impact op de publiciteitsvoering, vormgeving, formaat en oplage, de ontwerpers en opdrachtgevers, en tenslotte de technische aspecten van productie en restauratie, aangevuld met een fraaie, nostalgische reeks illustraties.

Turm, Fassade, Portal

Colloquium zur Bauforschung, Kunstwissenschaft und Denkmalpflege an den Domen von Wien, Prag und Regensburg
Wilhelm Weidinger (red.)
Regensburg, Verlag Schnell & Steiner, 2001, 222 p., ISBN 3-7954-1409-1
Bundel met een veertigtal bijdragen van een internationaal interdisciplinair colloquium (Regensburg 2000) gewijd aan het behoud van natuurstenen monumenten, met de Domkerken

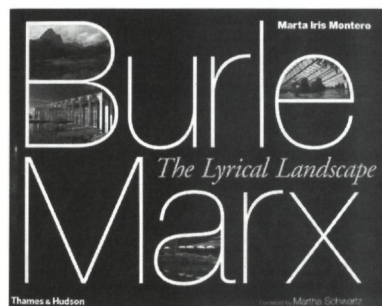
van Regensburg, Wenen en Praag als centraal thema. Specialisten uit de vakgebieden bouwhistorie, kunstwetenschap en monumentenzorg behandelen onder meer de polychromie van gotische portalen, de reiniging en het behoud van natuurstenen bouwonderdelen en de informatica in het bronnenonderzoek.

Burle Marx

The Lyrical Landscape

Marta Iris Montero

Londen, Thames & Hudson, 2001,
208 p., ISBN 0-500-51046-6

Monografie over de Braziliaanse tuin- en landschapsarchitect Roberto Burle Marx (1909-1994), wiens ontwerpen door hun lyrische, sculpturale vormtaal en schilderachtige chromatiek, bepaald door inheemse plantengroei, vanaf de jaren '30 het onmisbaar complement vormden van het strakke Braziliaanse modernisme. Opgeleid als kunstschilder werd hij ontdekt door Lucio Costa en vormde een team met Oscar Niemeyer in Pampulha en Brasilia, en creëerde met de strandpromenade van Copacabana één van zijn bekendste werken. Overzicht van leven en werk gevolgd door een rijk geïllustreerde catalogus van 26 werken.

Alle boeken, een greep uit de recente aanwinsten, liggen ter inzage in de Bibliotheek Monumenten en Landschappen
Graaf de Ferrarisgebouw
Koning Albert II-laan 20 – bus 7
1000 Brussel
(tijdens de kantooruren)
Tel. 02/553.82.27 – fax. 02/553.82.05
E mail:
Jozef.Braeken@lin.vlaanderen.be

Marjan Buyle

ARCHIVES D'ARCHITECTURE MODERNE CATALOGUES DES COLLECTIONS TOME II

Sinds 1968 verzamelt, beheert en ontsluit de Archives d'Architecture Moderne archiefondsen van architecten die overwegend – zij het niet uitsluitend – in België gevestigd of actief waren, vanaf het einde van de 19de eeuw tot vandaag. Een eerste boekdeel van de inventaris verscheen in 1986 met een overzicht van 94 fondsen, waaronder omvangrijke archieven van belangrijke figuren als Joseph Bascourt, Fernand Bodson, Victor Bourgeois, Renaat Braem, Gaston en Maxime Brunfaut, Alban Chambon, Louis Herman De Koninck, Lucien François, Antoine Pompe en Georges Ricquier. Het huidige boekdeel omvat 77 fondsen, en nog een 100-tal fondsen wachten op publicatie in een toekomstig derde boekdeel.

De samenstelling van deze catalogus is vooral het werk van Eric Hennaut en Liliane Liessens, wetenschappelijk medewerkers van de Archives d'Architecture Moderne, geholpen door vele anderen. Het opzet is identiek aan het eerste deel. De architecten, landschapsarchitecten, interieur- en meubelontwerpers die met originele documenten in de collecties vertegenwoordigd zijn, worden in alfabetische volgorde voorgesteld aan de hand van een chronologische lijst van de werken waarop de documenten betrekking hebben.

De catalogus omvat twee delen. Het eerste deel groepeerde de architecten en kunstenaars waarvan het archiefonds significant of representatief is, hetzij door de intrinsieke kwaliteit van de documenten, hetzij door de volledigheid, hetzij door het belang van de persoon. Het gaat hierbij om de archiefondsen van Marcel-Louis Baugniet, Hippolyte Berger, Peter Callebout, Jean Canneel-Claes, Paul Cauchie, Théodore Clément, Roger

Dejeneffe, Jean Delhay, Charles De Meuter, Marcel Depelsenaire, Henri Derée, Jean Victor De Rom, Lucien De Vestel, Jean-Baptiste Dewin, Paul Hamesse, Ernest Hendrickx, Georges Hobé, Maurice Houyoux, Ernest Jaspar, Henry Lacoste, Paul Rubbers, Joseph Thomas, Auguste Vanden Nieuwenborgh, Gabriel Van Dievoet, François Van Meulecom, Joseph van Neck en Charles Van Nueten. In het tweede deel groepeerde een aantal belangrijke architecten die slechts met een zeer onvolledig fonds vertegenwoordigd zijn, en voorts aanvullingen op het eerder verschenen eerste boekdeel.

In het eerste deel van de catalogus worden de gerepertorieerde architecten en kunstenaars voorgesteld door middel van een gedetailleerde biografie, bibliografische verwijzingen en een omschrijving van het fonds. Daarna volgen chronologische lijsten ingedeeld volgens het soort document:

- academiewerken
- projecten en realisaties, met een zo volledig mogelijke identificatie volgens de eigentijdse schrijfwijze, en vermelding van het soort document
- merkwaardige foto's van professionele kwaliteit of hoge documentaire waarde
- meubels en varia, waaronder prototypes, architectuurfragmenten, voorwerpen, maquettes, affiches,

De catalogus is ruim geïllustreerd met twee afzonderlijke kleurkaternen en een representatieve en zeer verscheiden keuze aan documenten, die de rijke inhoud van de verschillende fondsen reveleren. Al bij al een nuttig naslagwerk en een onuitputtelijke bron van informatie.

Catalogues des collections, Tôme II
Maurice Culot, Eric Hennaut en
Liliane Liessens (red.)
Brussel, Archives d'Architecture
Moderne, 2001
ISBN 2-87143-108-6

DROOMBEELDEN UIT HET VERRE OOSTEN

Droombeelden uit het Verre Oosten verhaalt de boeiende geschiedenis van de Japanse Toren en het Chinese Paviljoen, van 1901 tot 1910 opgetrokken te Laken. Deze recent gerestaureerde bouwwerken behoren tot de meest intrigerende constructies ooit gebouwd in opdracht van Leopold II. Voor het eerste worden zij in dit rijk geïllustreerde boek nu ook wetenschappelijk bestudeerd. Om deze zonderlinge verschijningen in het Brusselse landschap beter te begrijpen, wordt hun ontstaan in de ruime economische en culturele context gesitueerd. Nadien schets de auteur de geschiedenis van de bouw en van de talrijke tegenslagen die de werken teisterden om zo bij hun uiteindelijke bestemming te belanden. Hiervoor werd gebruikgemaakt van minder bekend archiefmateriaal naast nog onontgonnen en nooit eerder gepubliceerde bronnen. Het resultaat is niet alleen een prachtig kijkboek door een verzorgde architectuurfotografie van Johan Jacobs die beide gebouwen sfeervol reveleert, maar bovenal het boeiende, met tal van archiefdocumenten gestoffeerde verhaal van een merkwaardige episode uit het verleden van ons erfgoed, opgetekend door Chantal Kozyreff.

In een eerste deel kadert de auteur kadert de auteur de Japanse Toren en het Chinese paviljoen in de stedenbouwkundige plannen die Leopold II gedurende zijn lange regeerperiode voor Laken koesterde en ook gedeeltelijk tot uitvoering bracht. Laken, altijd al een uitverkoren oord voor de vorst, moest hierbij uitgroeien tot een 'nieuwe stad', een prestigieuze toegangspoort tot de hoofdstad van het Koninkrijk, met brede lanen, imposante gebouwen, parken en plantsoenen. Bij een bezoek aan de Wereldtentoonstelling van 1900 in Parijs was Leopold II in de ban geraakt van de *Tour du Monde*, een attractie die door middel van een groot panoramisch schilderij, diorama's en allerhande activiteiten de illusie van een wonderbaarlijke reis door verafgelegen stre-

ken en vooral dan het Verre Oosten trachtte op te wekken. Die aansporing tot reizen zat verpakt in een barok architecturaal schouwspel naar ontwerp van Alexandre Marcel, met gevels die een staalkaart boden van diverse exotische stijlen. Het zou de koning geïnspireerd hebben tot een ambitieus plan waarbij het programma zou worden overgeënt op de buurt van de Meiselaan, maar dan als een soort van openluchtmuseum verspreid over een reeks bouwwerken in diverse stijlen. In ditzelfde deel wordt ook stilgestaan bij de artistieke smaak van de vorst, hoewel zijn interesse voor het Verre Oosten toch eerder tot uiting komt in economische projecten zoals de aanleg en exploitatie van spoorlijnen in China.

Het tweede deel dat zowat de helft van het boek beslaat is in detail gewijd aan de bouwgeschiedenis van Toren en Paviljoen, waarbij een belangrijk hoofdstuk wordt gewijd aan de Parijse architect Alexandre Marcel, wiens creatieve rol in het ontstaan van beide gebouwen klaar en duidelijk in de verf wordt gezet. Uit alles wat de afgelopen eeuw over deze twee gebouwen is geschreven blijkt dat clichés en verdichtels het op de werkelijkheid hebben gehaald. Het meest gangbare idee, ook nu nog, is dat beide écht op Wereldtentoonstelling van 1900 hebben gestaan. In werkelijkheid gaf Leopold II aan Alexandre Marcel opdracht een nieuwe Japanse Toren voor Laken te ontwerpen, naar het model van de Parijse pagode. Het hout voor het skelet werd overigens geleverd door een firma uit Sint-Truiden. Enkel het vrijstaande ingangspaviljoen werd in Parijs aangekocht. Tegelijk zou de vorst ook opdracht hebben gegeven voor het ontwerp van het Chinese Paviljoen, met die nuance dat hierin materiaal van de Parijse attractie zou verwerkt zijn.

Vast kan worden gesteld dat het Paviljoen bovenal schatplichtig is aan een ander ontwerp van Marcel uit 1896, de nog bestaande "*Salle de fêtes*" aan de Parijse rue de Babylone. Hoewel zowel de Japanse Toren als het Chinese Paviljoen in tegenstelling tot hun exotische uitzicht vooral van

een Europees bouwconcept getuigen, ontlenen zij hun authenticiteit in grote mate aan de decoratieve elementen die daadwerkelijk door ambachtslui in respectievelijk Yokohama en Sjanghai werden vervaardigd. Dit deel wordt afgesloten met een gedetailleerde beschrijving – jaar na jaar – van het wel en wee van de bouw, en een analyse van het decoratieve programma waar met name voor het Chinese Paviljoen een belangrijke rol was weggelegd voor de Franse decoratieschilder Georges-Louis Claude.

Het derde deel beschrijft het verdere lot van beide gebouwen, een niet altijd even rooskleurig verhaal, tot op de dag van vandaag. De Japanse Toren, die aanvankelijk geen duidelijke bestemming had anders dan een 'folie' begon zijn openbaar leven in 1911 als een permanente Belgisch-Japanse tentoonstelling, afhankelijk van het Handelsmuseum. Deze missie werd in 1913, na de toevoeging van het aanvankelijk als restaurant geplande Chinese Paviljoen, uitgebreid tot het Verre Oosten. Na een sluimerend bestaan onder voogdij van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis tijdens het interbellum, bood het Chinese Paviljoen vanaf 1944 onderdak aan een belangrijk legaat Chinees en Japans exportporselein. De Japanse Toren daarentegen ging in 1947 voor meer dan 40 jaar dicht. Intussen zijn beide gebouwen na een langdurige restauratie in hun oorspronkelijke luister hersteld. Een nieuwe toekomst als volwaardige musea voor Chinese en Japanse kunst wenkt.

*Droombeelden uit het Verre Oosten
De Japanse Toren en het Chinese
Paviljoen te Laken*
Chantal Kozyreff
Antwerpen, Mercatorfonds, 2001,
180 p.
ISBN 90-6153-476-3
(Uitgegeven in het Nederlands, Frans
en Engels) I

Buitenkrant

Marjan Buyle

VERSLAG VAN DE CONFERENTIE PAST PRACTICE, FUTURE PROSPECTS IN THE BRITISH MUSEUM LONDON, 12-14 SEPTEMBER 2001

Een congres over het verleden van de restauratie is symptomatisch voor een beroep, dat op een keerpunt staat. Meer dan ooit wordt de maatschappelijke relevantie van het beroep van conservator-restaurateur, evenals van veel andere beroepen, in vraag gesteld. Er is geen vraag, maar een eis tot communicatie. Het is niet meer voldoende om binnen de beroepswereld zelf uit te maken wat de specifieke professionele gedragingen en conclusies zijn, ook aan mensen buiten het beroep moet uitgelegd worden wat we doen, hoe we dat doen en waarom. De periode van ateliergeheimen en mysterieuze recepten is gelukkig voorgoed voorbij. Openheid en communicatie zijn de nieuwe sleutelwoorden en elke conservator-restaurateur is verplicht om zijn visie op de behandeling van een kunstwerk bekend te maken en te argumenteren.

Uit dit internationale overzicht van persoonlijkheden en praktijken uit het verleden bleken vooral twee vaststellingen: ten eerste hoe nefast en onproductief, en in sommige gevallen hoe vernielend voor het kunstbezit de vroegere (en huidige?) geheimdoenerij geweest is, maar ten tweede ook hoe bepaalde persoonlijkheden uit deze periode waarin conservatie-restauratie stilaan uitgroeide tot een onafhankelijk beroep, deze evolutie beïnvloed hebben. Er werden personages voorgesteld met zeer intelligente ideeën en -voor die tijd- revolutionaire en ongewone gedachten, en dit zonder de wetenschappelijke omkadering waar we nu zo vanzelfsprekend beroep op doen.

Sprekers benaderden de problematiek vanuit verschillende invalshoeken wat de geschiedenis van de restauratie betreft. Bepaalde figuren uit het verleden gaven blijk van bijzondere persoonlijkheid en een voorbeeldige filosofie. Enkele sprekers hadden trouwens deze mensen als 'leraars' gehad en uit hun benadering spreekt meestal een bijna onnoemlijk respect. Andere sprekers belichtten restauratiemethodes en -praktijken en het was opvallend hoe dit bijna nooit helemaal negatief was, in sommige gevallen zelfs verbluffend efficiënte technieken of producten, rekening houdend met de meer 'primitieve' wetenschappelijke en andere omkaderingen van toen.

Onvermijdelijk rees ook de vraag wat we nu moeten doen met die vroeger gerestaureerde werken. Vanuit technisch standpunt kunnen sommige behandelingen al dan niet schadelijk zijn voor het verdere behoud. Vanuit esthetische en visueel oogpunt spelen vooral de wisselende ideeën over retouchering en aanvulling.

Rechtlijnigheid, alhoewel in de dagelijkse omgang een positieve eigenschap, is geen evidentie in de restauratie. Elk werk dat aangepakt wordt moet met 'nieuwe' ogen bestudeerd worden. Het denkproces wordt onophoudelijk overgedaan. Niet alleen een evaluatie is nodig van de bewarings-toestand, maar ook, wat veel complexer ligt, een evaluatie van de vroegere ingrepen. Uit diverse lezingen bleek grote waardering voor vroegere ingrepen, soms bijna ongeloof over wat onze collega's uit het verleden uitvoerden zonder de technologische en wetenschappelijke omkadering van vandaag. Dit bleek bijvoorbeeld over de verbluffende handigheid waarmee grafische documenten gerestaureerd werden door restaurateurs van The British Museum in de 19de eeuw.

Bryan Clarke toonde enkele voorbeelden van schier onzichtbare lacune-opvullingen in het papier. Anderzijds wees hij ook op de schade toegebracht door het agressieve bleken van papieren documenten.

Robert Entwistle van de Ipswich Museums stelde de figuur van George

Nathan Maynard voor, een conservator van een natuurwetenschappelijke collectie op het einde van de 19de eeuw, die een groot aantal met de hand geschreven receptenboeken naliet, waarbij hij ongewone materialen gebruikte met soms verbluffende resultaten, zelfs op lange termijn. Andere producten, die door de spreker allemaal werden uitgeprobeerd, gaven daarentegen minder goede tot zeer slechte resultaten, hetgeen natuurlijk ook te wijten kan zijn aan het feit dat de 'ingrediënten' van nu niet de ingrediënten van toen zijn.

Ann Ballantyne schetste het leven en werk van Clive Rouse, haar vroegere leermeester. Ondanks zijn enorme verdienste voor de Engelse muurschilderingen, hun studie en hun bewaring, moeten de meeste van zijn behandelingen nu gederestaureerd worden. Hij gebruikte, volgens de mode van zijn tijd, wasimpregnatie ter fixering van de matte muurschilderingen, hetgeen na verloop van tijd een onacceptabel visueel effect had en bovendien schadelijk voor de bewaringstoestand.

Alhoewel de meeste lezingen over deze pioniers altijd genuanceerd waren -naast hun verdiensten worden ook hun 'verkeerde' behandelingen voorgesteld- zijn er toch ook enkelen waarover blijkbaar alleen in het negatief kan gesproken worden. Isabelle Brajer doet het verhaal van Elof Risebye, een pionier in de transfer van muurschilderingen 'op het verkeerde pad'. Alhoewel het afnemen van muurschilderingen in 1913 in Denemarken werd ingevoerd door Italiaanse restaurateurs, heeft een misverstand over deze techniek geleid tot een verkeerde methode, waarbij veel schilderijenensembles onherroepelijk beschadigd werden door het gebruik van het verkeerde adhesief.

Soms is het geen figuur, maar een product dat de oorzaak is van onnoembaar restauratieleed. Eén hiervan is het Portland cement, sinds de 1948 in Portugal gebruikt voor de restauratie van Romeinse mozaïeken. Antonio Cardoso schets het verhaal van 30 jaar gebruik van een nefast

product, dat vreemd genoeg in sommige gevallen een goed resultaat opleverde.

Het moet gezegd dat de pioniers in de restauratie meestal originele en kleurrijke figuren waren. Ann Hoenigswald vertelt het verhaal van Stephen Pichetto, die in de eerste helft van de 20ste eeuw alle museumrestauraties in New York monopoliseerde en er 'incontournable' was. Alhoewel zijn restauratiepraktijk soms bekritiseerd werd, zijn veel van zijn commentaren en procedures volledig conform aan de huidige conservatiepraktijk.

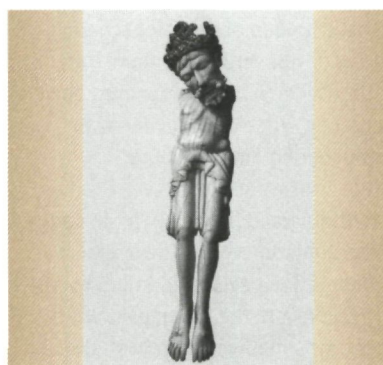
Door de internationale evenementen van 11 september hadden enkele sprekers Londen niet kunnen bereiken. Hun geplande interventies zijn evenwel in de preprints opgenomen, zoals de interessante studie van Cathleen Sara Hoeniger over vier generaties van muurschilderingenrestaurateurs in Italië en hun opvatting over de lacune-invulling. Een 'mooi' voorbeeld zijn de opeenvolgende behandelingen van Giotto's fresco's in de Bardikapel van de Santa Croce in Firenze. Hieruit blijkt de eeuwige moeilijkheid van om te gaan met grote, centraal gesitueerde lacunes: er is de etische eis vanuit het beroep om het origineel duidelijk en klaar te laten prevaleren en anderzijds de ook legitieme verzuchting van de eigenaar/bezoeker naar de esthetische coherentie van het artistieke beeld.

Dit is slechts een greep uit de meer dan dertig conferenties, die voorbeeldig gebundeld zijn in de preprints, uitgegeven in de reeks Occasional Papers van The British Museum, nr. 145, onder de redactie van Andrew Oddy en Sandra Smith. Te verkrijgen bij The British Museum Press, 46 Bloomsbury Street, London WC 1B 3QQ, England.

Marjan Buyle

MIDDELEEUWSE EMAILKUNST. VAN LIMOGES TOT SILOS

In hun traditie van kleine, maar zeer verzorgde tentoonstellingen met originele thema's stelt de BBL in haar Cultuurcentrum een prachtige keuze voor van romaanse emailkunst. Het is tevens een activiteit die kadert in het Spaanse voorzitterschap van de Europese Unie en deze tentoonstelling was eerder al in Madrid te zien. De draad van het verhaal wordt geconcentreerd rond het klooster van Santo Domingo van Silos, waar zich een of meerdere ateliers gevestigd hadden. Het productiecentrum Limoges is uiteraard gekend.

De opstelling van deze kostbare kleinoden is, zoals steeds, zeer stemmig in mooie toonkasten, met aangepaste verlichting en achtergrondmuziek. Hoofdwerk van deze expositie is het antependium van Santo Domingo's katafalk uit Silos, met prachtige tinten groen en blauw, maar eigenlijk zijn alle tentoongestelde objecten stuk voor stuk kleine meesterwerkjes. Ook het Maasland was in deze periode een kwaliteitsvolle producent van deze kleurige kunstvorm en ook hiervan zijn enkele voorbeelden te zien.

De tentoonstelling loopt van 16 januari tot 28 februari 2002 in het BBL Cultuurcentrum, Koningsplein 6 in Brussel en is dagelijks geopend van 10 u. tot 18 u., woensdag tot 21 u. Kleine catalogus in Nederlands/Frans met afbeeldingen van alle stukken.

Walter J. Slock

UITGEVOERD PROJECT PROVINCIE OOST-VLAANDEREN STAD ZOTTEGEM KASTEEL VAN EGMONT 'DE RESTAURATIE VAN DE ARCHEOLOGISCHE SITE'

Eindelijk werd een droom werkelijkheid. De archeologische site rond het kasteel van Egmont was dringend toe aan revalorisatie. Enerzijds omwille van de steeds toenemende aftakeling van de brug, de omwallingsmuur en de overige archeologische restanten; anderzijds omwille van de eenheid dat de site vormt met het recent gerestaureerde kasteel (welke als stadsbibliotheek fungeert). Het talrijke publiek in en rond het kasteel verdiende beter, het beschermde kasteel en zijn omgeving trouwens ook. Het geheel werd in eer hersteld.

Bij de revalorisatie werden de verschillende bouwperiodes, d.m.v. kleurverschillen in de wegverhardingen, in het maaiveld gevisualiseerd. De walmuur, de brug en de twee pijlers werden gerestaureerd. De hoofdtoegangsweg via de brug werd verhard met kasseien, het historische perspectief van over de wal tot

▼
Vernieuwde toegangsweg naar het kasteel
(foto W. Slock)

▲ Toegangsweg vóór de restauratie
(foto W. Slock)

aan het kasteel werd opnieuw gereali-
seerd.

De gemene muur, ontstaan in de
19de eeuw bij gedeeltelijke verkave-
ling van het domein, werd vernieuwd
omwille van zijn ernstige bouwvallig-
heid.

De vroegere gracht werd opnieuw
maar gedeeltelijk heraangelegd als
"droge gracht" ter hoogte van de
gerestaureerde brug en omwallings-
muur. De gracht heeft een lengte van
ongeveer 50 meter en een breedte van
6 meter.

Het archeologisch vooronderzoek
werd in de jaren 1993-1994 uitge-
voerd door Dirk Van Eenhooge
(archeoloog van de afdeling
Monumenten en Landschappen).
Hedwig Van Den Bossche en Geert
Van Der Linden (inspecteurs van de
afdeling Monumenten en
Landschappen) zorgden voor de histo-
rische, kunsthistorische & landschap-
pelijke achtergronden.
Architect Walter Slock (van het vak-
gebied architectuur binnen de afde-
ling Monumenten en Landschappen)
zorgde voor het restauratie- & het
uitvoeringsdossier, begeleidde en
volgde de werken op.

Het werk werd opgeleverd eind
september 2001 en voor het publiek
terug opengesteld.

▼ Toegangsweg na de restauratie
(foto W. Slock)

▲ Gerestaureerde omwallingsmuur en brug
(foto W. Slock)

▲ Omwallingsmuur vóór de restauratie
(foto W. Slock)

▼ Omwallingsmuur na de restauratie
(foto W. Slock)

E. Goedleven

EEN NIEUWE REGELING VOOR DE RESTAURATIE- PREMIE

Op 19 januari 2002 verscheen in het Belgisch Staatsblad het "Besluit van de Vlaamse regering van 14 december 2001 houdende vaststelling van het premiestelsel voor restauratiewerkzaamheden aan beschermde monumenten". Dit besluit vervangt het vorige besluit van 5 april 1995 (gewijzigd op 15 oktober 1996). Over enkele maanden zal ook een nieuw besluit op de onderhoudspremie worden vastgesteld. In afwachting van de publicatie van een brochure waarin de nieuwe regeling voor de restauratiepremie wordt toegelicht, volgt hierna reeds een overzicht van de belangrijkste wijzigingen. De wijzigingen geven uitvoering aan het regeerakkoord en de ministeriële beleidsbrieven. Tevens werd op basis van de sinds 1995 opgedane ervaring enkele verbeteringen aangebracht.

BELANGRIJKSTE AANPASSINGEN

1) De invoering in de premiereregeling van het begrip open monument, gecombineerd met de permanente publieke toegankelijkheid, van het klantvriendelijk onthaal en van de actieve publiekswerking ondersteunt de in de beleidsnota Monumenten, Landschappen en Archeologie vermelde wenselijkheid van een betere ontsluiting van gerestaureerde monumenten. Dit geldt eveneens voor de tussenkomst in de kosten voor restauratiewerkzaamheden die nodig zijn met het oog op de toegankelijkheid van een monument voor personen met een handicap, inzonderheid rolstoelgebruikers en blinden.

2) **Promotioneel restauratieproject**
De bestaande regeling verleent uitsluitend ondersteuning voor niet commerciële initiatieven. Hierdoor worden projecten uitgesloten die voor openbare besturen, non-profit initiatieven of particulieren, ondanks de bestaande premiereregeling, niet haalbaar zijn, zoals grote industriële complexen of zonder bestemming gevallen kloostergebouwen. Om deze reden wordt voor promotionele projecten een beperkte ondersteuning van 10% voorzien. Ze blijft beperkt tot een bescheiden tussenkomst, omdat de premie uiteraard

niet bedoeld is om winst op te leveren voor een onderneming. Het is wel de bedoeling om belangrijke investeringen mogelijk te maken, zodat nieuwe ook commerciële partners bij de erfgoedsector kunnen worden betrokken.

3) Duurzame ontwikkeling

De nieuwe regeling voorziet maatregelen die een permanent onderhoud van een gerestaureerd monument in de hand werken en verleent een financiële ondersteuning voor ingrepen die vereist zijn om het gebouw gemakkelijk toegankelijk te maken voor onderhoudsploegen en hulpdiensten.

4) Integrale kwaliteitszorg

De nieuwe regeling voert belangrijke maatregelen in om de kwaliteit van de restauraties te verhogen, zoals de selectie van de ontwerpers. Deze dienen voortaan geselecteerd te worden op basis van criteria die relevant zijn voor de restauratie van monumenten in het algemeen en voor het betrokken monument in het bijzonder. Ze hebben betrekking op de vak kennis, ervaring, efficiëntie en effectiviteit. Ook de uitvoerders worden vooraf geselecteerd op basis van hun vakmanschap en restauratiespecifieke bekwaamheid. Het vakmanschap moet overwegend in hun eigen bedrijf aanwezig zijn. Met het oog op de kwaliteit van de restauratiewerkzaamheden, zal een bijzondere ondersteuning worden gegeven voor specifiek voorafgaand onderzoek, zodat zoveel mogelijk alle specifieke vaardigheden waarover een uitvoerder moet beschikken vooraf bekend zijn en bijkomende werken zoveel mogelijk worden vermeden.

5) Administratieve verplichtingen

Artikel 39 van de wet van 24 december 1993 betreffende de overheidsopdrachten bepaalt dat een aanbestedende overheid vrij kan kiezen om de uitvoering van restauratiewerkzaamheden te gunnen bij openbare of beperkte aanbesteding, bij algemene of beperkte offerteaanvraag, bij onderhandelingsprocedure met naleving van de bekendmakingregels. De wet bepaalt eveneens in welke gevallen mag gegund worden zonder naleving van de bekendmakingregels. De opdrachtgevende besturen die verplicht zijn de wetgeving op de overheidsopdrachten na te leven, dienen met de in dit besluit vermelde wijze van toepassing van deze wet rekening te houden, willen ze in aanmerking komen voor de toekenning van een restauratiepremie.

De Vlaamse overheid kan immers, met het oog op het verzekeren van de kwaliteit van de restauratiewerkzaamheden, de toekenning van de premie afhankelijk stellen van kwaliteitsbewakende voorwaarden.

Natuurlijke personen of privaatrechtelijke rechtspersonen die een restauratiepremie aanvragen, zijn niet onderworpen aan de wet van 24 december 1993 op de overheidsopdrachten voor zover de premie niet meer dan 40 % bedraagt. Ze dienen bij de gunning toch een beroep te doen op de mededinging en hierbij zoveel mogelijk de werkwijze, vermeld in de artikels 25 tot 28, te volgen.

6) Ruiterprojecten

Met het oog op de verwezenlijking van sociale huisvestingsprojecten in beschermde monumenten, worden "Ruiterprojecten" opgestart. De geschiktmakings-, renovatie- en restauratiewerkzaamheden worden, wat het Vlaams Gewest betreft, verwezenlijkt met een financiële bijdrage uit enerzijds de programma's Sociale Huisvesting en Woonbeleid en anderzijds Monumenten en Landschappen. Het is de bedoeling om voor de Ruiterprojecten maximaal en prioritair de middelen van de Sociale Huisvesting en Woonbeleid in te zetten. Indien deze middelen niet zouden volstaan om binnen de normen van de wooncode een Ruiterproject te verwezenlijken, worden volgens de bepalingen van dit besluit bijkomende middelen ter beschikking gesteld vanuit het beleidsveld Monumenten en Landschappen, én dit voor de kosten die specifiek omwille van het behoud van de monumentwaarde voor de restauratieve werkzaamheden noodzakelijk zijn.

BESLUIT

Het besluit voert niet alleen belangrijke nieuwe mogelijkheden in, het verduidelijkt, wijzigt en verbetert de huidige regeling ook ingrijpend. Het is dus van belang dat de ontwerpers en uitvoerders van restauratiewerkzaamheden en de eigenaars of erfpachthouders van monumenten kennis nemen van de nieuwe regeling en ze zo nauwkeurig mogelijk toepassen.

Het besluit kan worden geraadpleegd op de website
www.monument.vlaanderen.be

– het verschuiven van de restauratieopties en de publieke belangstelling in de richting van draaiende, malende, bewegende en dynamische installaties.

Dit alles heeft tot gevolg dat bij het verlenen van advies met steeds meer aanverwante beleidsvelden rekening moet worden gehouden. Zo wordt de vakafdeling geregeld betrokken bij het veld van de 'groene' energie. Bovendien is er een permanente actualisering nodig van zowel nieuwe restauratie-technieken als het verzamelen en het ontsluiten van oude ambachtelijke werkwijzen.

SPECIALE OPDRACHTEN EN BIJZONDERE BEHEERSACCENTEN

Het hoofdstuk van de speciale opdrachten wordt geïllustreerd door het opmaken van een Masterplan 1999 voor het beschermde mijnpatrimonium. Er zijn in totaal een 45-tal mijngebouwen beschermd. Op verzoek van de toen bevoegde Vlaamse minister Luc Martens coördineerde het vakgebied het masterplan voor het beschermde mijnpatrimonium. Hieruit volgden een aantal aanbevelingen waarmee het beheer van dit patrimonium werd verbeterd. Dit resulteerde in een zakelijk doch kleurrijk document. Onder de bevoegdheid van de Vlaamse minister, Paul Van Grembergen, schrijft het Vakgebied het mijnrapport 2001, een geactualiseerde beleidsnota over het mijnpatrimonium.

Een ander beheersaccent vormt het overleg met de Stichting Vlaams Erfgoed (thans Erfgoed Vlaanderen). Een hoofddoelstelling van SVE is 'moeilijke'

monumenten een nieuwe bestemming te geven. Het spreekt vanzelf dat de vakafdeling een beroep doet op de Stichting voor het beheer van sites die moeilijk een nieuwe bestemming kunnen krijgen.

◀
Kartonfabriek
Winderickx in
Alseberg
(foto Kris Vandevorst)

DE TOEKOMST

Een hoofdoptie blijft het behoud van een zo volledig en coherent mogelijk beeld van het industriële verleden. Het moet dan wel gaan om sprekende voorbeelden die onder meer de wordingsgeschiedenis van de consumptiemaatschappij, van de technische kennis en van onze omgeving kunnen illustreren. Zo heeft ieder monument een verhaal te vertellen en kan het tevens de nieuwsgierigheid van toevallige voorbijgangers oproepen. Voorwaarde is dat er specifieke industriële monumenten steeds systematischer worden geduid en waar mogelijk worden herbestemd en opengesteld. De vakafdeling wil dit verder stimuleren onder andere door geïnteresseerde vrijwilligers voor te lichten en met hen samen te werken. Dit impliceert tevens dat gebouwen en installaties in een versneld tempo op thematische basis zouden moeten worden geëvalueerd. Deze doelstelling genereert een werkvolume dat de vakafdeling alleen nog kan beheren wanneer bepaalde thematische taken worden uitbesteed. Zo dient zich voor de nabije toekomst onder andere het thema van de varende monumenten aan. Een geïntensifieerd beschermingsbeleid noodzaakt uiteraard een uitbreiding van de beschikbare middelen zowel wat het financiële aspect als wat het personeelsbeleid aangaat.

◀
Atelier in karton-
fabriek Winderickx
in Alseberg
(foto Kris Vandevorst)

**Omschrijving van het kennisterrein
van de Industriële Archeologie
door 'The International Committee
for the Conservation of the
Industrial Heritage' in 1978
(TICCIH-preambule)**

De studie van het industrieel erfgoed heeft betrekking op die periode in de evolutie van de mensheid, welke gekarakteriseerd wordt door de industrialisatie.

Industrialisatie betekent het begin van een fundamentele wijziging in de structuur van de economie en een fundamenteel verlaten van de landbouw als spitssector; de nadruk ligt op de industriële en mechanische vooruitgang door uitvindingen op het vlak der productietechnieken; de nadruk ligt eveneens op een mechanisering van de procédés per nijverheidstak, hetgeen leidt tot massaproductie. Deze massaproductie geschiedt steeds op basis van uitgebreide installaties, aangedreven door andere bronnen van drijfkracht dan deze van het menselijk gestel.

De studie van het industrieel erfgoed dient zich zowel bezig te houden met de industriële maatschappij in se, als met de materiële overblijfselen van de industrialisatiebeweging, rekening houdend met de rol van mannen en vrouwen, met het verleden en het heden.

Door de veelheid van de industriële fenomenen doorheen de wereld dient onder de term 'industrieel erfgoed' in deze tekst verstaan te worden:

1. alle onroerende goederen (landschappen, sites en gebouwen) en alle roerende goederen (outillage, machines, onderdelen en uitrustingsstukken) welke een getuige vormen van de industriële activiteiten van economisch gevorderde of van zich ontwikkelende maatschappijen; deze goederen omvatten eveneens alle vormen van energie, van grondstoffen, werkplaatsen, huisvesting, transportvoorzieningen en daarmee verbonden machines.
2. Alle geschreven, iconografische en andere documenten en gegevens die betrekking hebben op industriële activiteiten; gelijkaardige documenten betreffende industriële sites, structuren en uitrustingen; alle gelijkaardige documenten die betrekking hebben op de aanschaf of constructie ervan; alle technische, juridische, administratieve en andere teksten die betrekking hebben op het industrieel patrimonium.
3. De industriële producten, in die mate dat zij essentieel zijn voor het begrijpen van de activiteiten.

(Officieuze vertaling door A. Linters in 'Ons Industrieel Erfgoed 1', Jaarboek van de V.V.I.A. v.z.w., Gent 1982).

Een greep uit de taken

- Verspreiden en toelichten van informatie met betrekking tot de wet-, decreet- en regelgeving en subsidieregeling op de monumentenzorg
- Behandelen van beschermingsaanvragen
- Behandelen van de aanvragen voor een onderhoudspremie
- Behandelen van aanvragen voor een restauratiepremie
- Behandelen van aanvragen van notarissen
 - op verzoek van de notarissen nagaan of onroerende goederen met industrieel-archeologische waarde beschermd zijn als monument of deel uitmaken van beschermde stads- en dorpsgezichten
- Handhaving
 1. Het toezien op de naleving van de wetgeving op de monumentenzorg

2. Het verlenen van advies in onteigeningsprocedures
 3. Het toezien op de herstelmaatregelen
- Beantwoorden van kabinetsnota's en parlementaire vragen
 - Opzoeken van informatie/knowhow over bedrijfstakken, machines, infrastructuurwerken...
 - Verlenen van bindende adviezen in het kader van de ruimtelijke ordening en machtigingen naar aanleiding van respectievelijk bouwaanvragen en werken in beschermde stads- of dorpsgezichten of in de omgeving ervan.
 - Verlenen van niet-bindende adviezen en raadgevingen
 - Begeleiden en helpen opmaken van beheersplannen
 - Begeleiden van spoedrestauraties
 - Doorgedreven studie over hardnekkige problemen die zich bij restauratiewerkzaamheden in het algemeen voordoen, zoals:

◀ Jasparlift, Begijnenvest 113 in Antwerpen (foto Kris Vandevorst)

- het herstellen van leemconstructies in een zeer vochtige omgeving (watermolens)
- het gebruik van kalkgebonden mortels en verfsoorten die vochtproblemen bij stenen molenrompen kunnen voorkomen.
- Verspreiden van zelf opgemaakte typebestekken, zoeken naar oplossingen voor technische problemen die zich per dossier voordoen.
- Uitbouwen van samenwerkingsverbanden met andere administratieve diensten, instellingen, ondernemingen zoals de Nationale Maatschappij van de Belgische Spoorwegen en De Lijn, verenigingen die actief zijn op het vlak van de molenzorg en de industriële archeologie.
- Schrijven van diverse artikels, publicaties... over het industrieel erfgoed in Vlaanderen.
- Deelname aan de redactieraad van het tijdschrift M&L
- Beleidsvoorbereiding.

Projecten

Het behoud van het industrieel erfgoed berust in hoofdzaak op 2 pijlers: wettelijke bescherming en behoud. Behoud betekent op termijn: onderhouds-, instandhoudings- en restauratiewerken. In een aantal gevallen is een projectmatige aanpak noodzakelijk. Voor het industrieel erfgoed is deze aanpak dikwijls de enige efficiënte. Een bijzonder voorbeeld hiervan zijn de herwaarderingsprojecten betreffende het 'Mijnpatrimonium': in 5 mijn gemeenten werden er op de mijnterreinen méér dan 45 gebouwen en installaties als monument beschermd. Tevens werd er een woonwijk als dorpsgezicht afgebakend. In andere gevallen volstaat het de bestaande functies en infrastructuur in stand te houden. In deze categorie is het sluizencomplex 'De Ganzepoot' te Nieuwpoort zeker het vermelden waard.

Oude ambachtelijke molens vormden soms de kiem van verdere industrialisering. De Kartonfabriek Winderickx te Beersel (Alsemberg) is op dit vlak exemplarisch. Bovendien werd de hele site in het kader van een herbestemmingsproject gerestau-

Watermolen van
Pede in Schepdaal
(foto Kris Vandevorst)

reerd. Water- en windmolens onderhouden uiteraard een vitale energetische band (water, wind) met hun omgeving. In het kader van het behoud van een ongehinderde windvang is het in bepaalde gevallen aangewezen de 'windvang' te beveiligen. Dit gebeurt vanuit de vakafdeling door de afbakening van een beschermd stads- of dorpsgezicht, zo bijvoorbeeld rond het kleine molentje 'Decroos' te Veurne (Eggewaartskapelle).

Maar niet alleen de omgeving van het industrieel erfgoed speelt een rol. Ook moet men oog hebben voor het interieur van gebouwen die op het eerste gezicht niet tot het industrieel erfgoed behoren. Dit is het geval met oude liften in appartementsgebouwen. De vakafdeling Industrieel Erfgoed ziet er dan ook op toe dat de toepassing van hedendaagse veiligheidsnormen op als monument beschermde liftinstallaties gebeurt met een zo miniem mogelijke aantasting van de industrieel-archeologische waarde. Dit geldt ten andere voor alle industrieel-archeologische interieurs en vooral in de gevallen waarbij een monument van bedrijf en techniek een totaal andere invulling krijgt, bijvoorbeeld de voormalige brouwerij Christiaens te Koekelare. Een belangrijk aandachtspunt blijft echter dat machines draaiend worden gehouden. Voor bepaalde industriële monumenten, onder andere heel wat wind- en watermolens, kan zelfs de productie op historisch verantwoorde wijze worden voortgezet.

Heusden-Zolder: koolmijn (als monument beschermd op 22.12.1993), oude centrale. De centrale werd in 1924 opgericht en is nu in particulier bezit. De restauratiewerkzaamheden werden in 2000 voltooid. De centrale wordt herbestemd als opleidingshal voor restauratiewerkzaamheden en tijdelijke opslagplaats voor onderdelen van molens en maalderijen.

Heusden-Zolder: koolmijn, compressoren- en ophaalgebouw. Dit gebouw dateert van 1924 en is eigendom van de Gemeente Heusden-Zolder. Alle machines zijn nog aanwezig. Toch kan het interieur nog nieuwe functies herbergen. Het plein vóór dit gebouw, eveneens in het bezit van de Gemeente, krijgt in het kader van een nieuwe activiteitenkern een aangepaste aanleg. De schoorsteen en de watertoren zijn van het type 'Monnoyer' en worden aan de Stichting Vlaams Erfgoed overgedragen.

Beringen: koolmijn (als monument beschermd op 22 december 1993), gezicht op de koeltorens. Een unieke verzameling van koeltorens die tot verschillende generaties (1923-1951) behoren.

Beringen: Kiosklein met directeurs- en bediendewoningen. Aangelegd in 1927-1929 naar een ontwerp van Architect Adrien Blomme. Blomme wilde de tuinvijken een 'Vlaamse' architectuur geven in plaats van slaafs de Engelse cottagestijl voor tuinvijken te imiteren. Het plein werd als dorpsgezicht beschermd op 8 september 1981. In samenwerking met de Afdeling Monumenten en Landschappen werd hier een gemeentelijk bouwreglement opgesteld.

Nieuwpoort: sluizencomplex 'de Ganzepoot' Indrukwekkend sluizencomplex uit 1876-1878 aangelegd voor de waterbeheersing van de polders en van de scheepvaart. Als monument en stadsgezicht beschermd op 17 december 1999. Via de Ganzepoot staat de havengeul in verbinding met liefst zes verschillende verkeers- en drainagerichtingen. De schutsluizen zijn van het type 'tjisluis'.

Beersel (Alseberg): kartonfabriek 'Winderickx' De Fabrieksstraat, te herkennen aan het kapelletje op de hoek, gebouwd ter bestrijding van de pestepidemie in 1863, leidt naar één van de mooiste Brabantse industriële sites, waarvan de gebouwen en het omringende landschap sinds 1763 eigendom zijn van de familie Winderickx.

In de diepte van het Molenbeekdal ligt het op 24 januari 1979 als monument beschermde 19de-

◀ Koeltoren en schachtbokken van koolmijn Beringen (foto Kris Vandevorst)

◀ Elektrische centrale en Monnoyerschouw, koolmijn van Zolder (foto Kris Vandevorst)

eeuwse gebouwencomplex: de smidse, het oude koetshuis, de stallen en de schuur, het woonhuis, de hoeve en de gebouwen van de door twee waterraderen aangedreven kartonfabriek aan weerszijden van de Molenbeek, een zijtak van de Zenne, sinds de 16de eeuw bakermat van de Belgische papierindustrie. Nu nog getuigen de machines, waaronder een opnieuw werkende stoommachine van 1882, van dit actieve verleden.

Tien jaar geleden werd beslist op deze industriële site een museum onder te brengen, om en rond het productieproces van papier en karton. Er wordt gestreefd naar een maximaal bewaren van de ruimtelijke indeling en een logische historische uitbouw van de gebouwen. De restauratie wordt in vier fasen gesplitst: drie van de vier fasen, voor een bedrag van circa 100 miljoen BEF aan restauratiewerken, zijn inmiddels uitgevoerd. Een gedeelte van de machines werd terug op gang gebracht om zo de artisanale fabricage van karton levendig te illustreren.

Veurne (Eggewaartskapelle): windmolentje 'Decroos' en omgeving

Kleine standaardmolen op vier bakstenen teerlingen. Het molentje, in 1905 gebouwd op het erf van een kleine hoeve, werd als monument beschermd op 13 oktober 1986. Het werd door de Vlaamse Landmaatschappij gerenoveerd in het kader van een landschapsreconstructieproject na een lokale ruilverkaveling. Rond het molentje werd volgens objectieve aërodynamische normen een ruim dorpsgezicht afgebakend. Op deze wijze kan op wettelijke basis een goede windvang gevrijwaard worden.

Antwerpen, Begijnenvest 113

Lift van het merk 'Jaspar' bij de N.V. Ackermans en Van Haaren. Deze installatie dateert van circa 1930 en werd met behoud van de industrieel-archeologische waarde aan hedendaagse wettelijke veiligheidsnormen aangepast

Koekelare: voormalige brouwerij 'Christiaens'

In oorsprong een 18de-eeuwse dorpsbrouwerij die in de loop van de 19de eeuw grotendeels haar huidige uitzicht kreeg. Rond 1980 vormde de brouwerij voor velen een storende factor in de dorpskom. Vooral de verkeersonveiligheid van de smalle Brouwerijstraat werd gebruikt als argument door de tegenstanders van het behoud. In 1984 werd het complex door de Gemeente aangekocht, en op 11 september 1985 werd het als monument beschermd. De restauratie was in 1992 voltooid.

De inrichting van een gemeenteraadszaal, een museum en een bibliotheek deed niets af aan de leesbaarheid van het industrieel verleden van dit complex: de globale ruimte- en niveau-indeling bleef behouden en werd als basis gebruikt voor de aanpassing naar de huidige functies. In de vroegere brouwzaal vormt de ronde vergadertafel zelfs een allusie op de vroegere roerkuip. Verschillende onderdelen werden bewaard.

Dilbeek (Schepdaal): watermolen te Pede

Het oudste spoor van deze molen leidt naar 1392. Het woonhuis draagt in de gevelankers het jaartal 1774 en boven de deuromlijsting langs de beek is het jaartal 1763 vermeld.

Vanaf circa 1920 werkte er naast het grote, metalen waterrad van het bovenslagtype tevens een elektromotor. De molen lag stil van 1965 tot 1991, het jaar waarin de molen voor het publiek werd opengesteld. De recente restauratie van het hele complex – molen, woonhuis, schuur, hondenrad, bakoven – werd in 1999 voltooid.

Meteen werd ook de omgeving heraangelegd. De spaarbekkens, de weide, het struweel, de ruigte, de boomgaard zijn opnieuw herkenbaar. Het geheel functioneert nu op educatief-recreatief domein.

BESLUIT

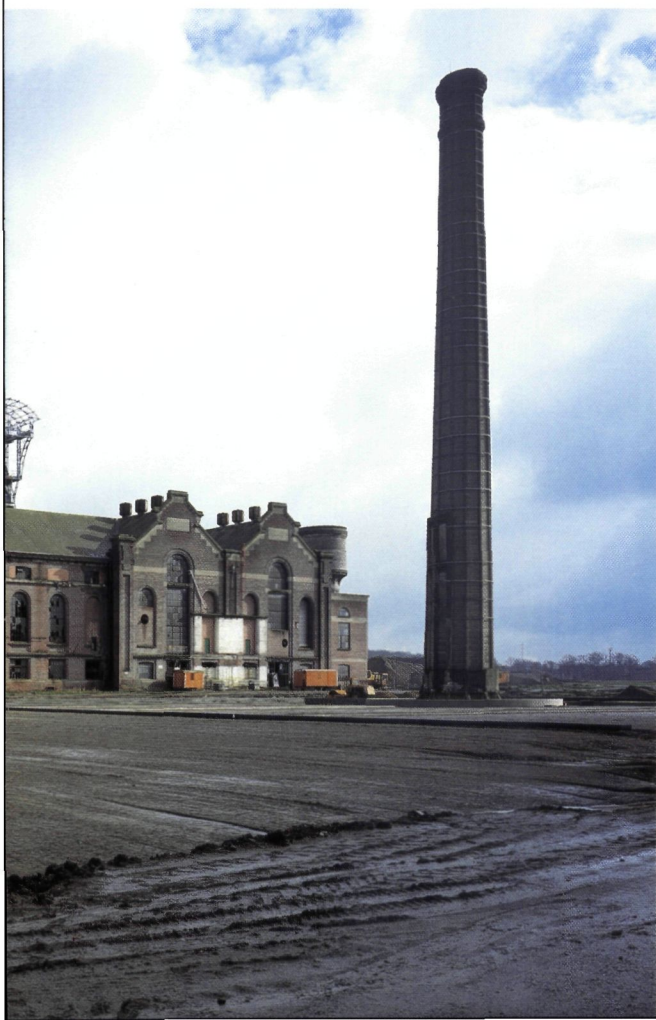
Het industrieel erfgoed spreekt bij uitstek een breed publiek aan. Of het nu gaat om respect voor de vindingrijkheid van de oude ingenieurs en vaklui, om een esthetisch genot bij al dat blinkend koper, om de onweerstaanbare kracht die van een zwaar hijgende stoommachine uitgaat of om het meevoelen met de 19de-eeuwse leef- en werkomstandigheden respectievelijk in beluiken of achter fabrieksgevels, voor de samenleving blijft het belangrijkste aspect: de *documentaire waarde* van dergelijke materiële relictten. Van belang is de informatie die monumentenzorgers er uit kunnen halen, interpreteren en naar het publiek toe verwoorden en tonen. Door het behoud van industrieel-archeologische relictten kunnen we belangrijke veranderingen in onze leefomgeving en leefstijl gedurende de laatste 200 jaar concreet en in drie dimensies illustreren. De blijvende aanwezig-

heid van industrieel-archeologische monumenten creëert voor onze huidige, snel veranderende maatschappij een niet te onderschatten meerwaarde. Het verhaal van ons industrieel erfgoed werkt namelijk verduidelijkend en verschaft een noodzakelijk historisch perspectief op de consumenten- en producentengemeenschap waar wij allen deel van uitmaken.

BIBLIOGRAFIE VAN EN OVER VAKAFDELING INDUSTRIEEL ERFGOED

- BERCKMANS P., CHARLIER G., DAELS P., VERHOEVE A. en DE SCHEPPER J. (eindred.), *Van Industrie tot Erfgoed*, Brussel, Monumenten en Landschappen, 1989.
- BRAEKEN J., *De Shell-building te Brussel*, in *M&L*, jg. 13, nr. 4, 1994, p. 8-29.
- CRESENS A., *The Railway Junction of Leuven*, in *M&L*, jg. 14, nr. 5, 1995, p.29-60.
- DECKERS G., *Liften, een levend technisch patrimonium*, in: *M&L*, jg. 9, nr. 4, 1990.
- DE PAUW C., *De Antwerpse stapelhuizen tijdens de 19de eeuw: een architectuur-historisch onderzoek*, in *M&L*, jg. 4, nr. 5, 1985, p.45-54.
- DE SCHEPPER J., *Van molenbezorgdheid tot molenzorg*, in *Levende Molens*, jg. 2, nr. 2, 1979, en *IBIDEM*, jg. 2, nr. 3, 1979.
- DE SCHEPPER J., *Die mooie molen bedreigd*, in *Open deur*, nr. 4-5, 1978.
- DE SCHEPPER J., *Herstel en restauratie van wind- en watermolens*, in *Bouwkundig Erfgoed in Vlaanderen*, nr. 57, maart 1980.
- DE SCHEPPER J., *De Frans-Belgische Moeren: enkele gegevens aangaande de windgemalen*, in *M&L*, jg. 1, nr. 3, 1982, p.45-48.
- DE SCHEPPER J., *Algemene Molenzorg in Vlaanderen*, in *Cultureel Jaarboek 1980*, Provincie Oost-Vlaanderen.
- DE SCHEPPER J., *The care of windmills in Flanders: outlines of an energetic management. Faith and Reality*. Gent, VVIA Publishing, 1985.
- DE SCHEPPER J., *Machines maken geschiedenis*, in *M&L*, jg. 4, 1985, p. 89-94.
- DE SCHEPPER J., *De herwaarderling van het industrieel erfgoed: institutionele en juridische aspecten in het Vlaamse Gewest*, in: *Witboek industrieel en technisch erfgoed van België*, speciaal nummer van *Technologia*, jg. 9, nr. 1, 1986 (voorbehouden aan de "Société Royale Belge des Ingénieurs et des Industriels").
- DE SCHEPPER J., *Industrieel Erfgoed*, in *Jaarrapporten 1981-91*, Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, A.R.O.L., Bestuur Monumenten en Landschappen.
- DE SCHEPPER J., *The Interdependence of Environmental Planning and the Reuse of Industrial Sites in Industrial Heritage '84, Proceedings of the fifth International conference on the conservation of the Industrial Heritage*, Washington D.C., Smithsonian Institute, 1984, p 106-108.

▼
Ophaalgebouw en
Monnoyersschouw,
koolmijn van Zolder
(foto Kris Vandevorst)

- DE SCHEPPER J., *Een verjaardag: Aluminium 1886-1986*, in *M&L*, jg. 5, nr. 6, 1986, p. VIII.
- DE SCHEPPER J., in *Een toekomst voor de site Frateur*, Boom, EMABB, 1988.
- DE SCHEPPER J. en HIMLER A., *La 'Zuiderpershuis' (1882), la più importante delle Stazioni idrauliche sopravvissute ad Anversa*, in *Il Coltello di Delfo*, nr. 5, 1988, p. 57-59.
- DE SCHEPPER J. en LINTERS A., *Overheid, privé-initiatief en het industrieel erfgoed in Vlaanderen*, in Nijhof E. en Scholliers P. (red.), *Het tijdperk van de machine, Industriecultuur in België en Nederland*, Brussel, VUB Press, 1996.
- DE SCHEPPER J. en DE VUYST H., (eindred.), *Masterplan Mijnpatrimonium, Visie van de Vlaamse regering op de herwaardering van het mijnnerfgoed 1999-2009*, Brussel, AML, 1999.
- DE SCHEPPER J. en DE VUYST H., (eindred.), *Een eeuw steenkool in Vlaanderen, mijnpatrimonium, scharniernota 2001*, Brussel, AML, 2001.
- DE SMET G., *Het centraal station te Antwerpen*, in: *M&L*, jg. 8, nr. 6, 1989, p. 41-49.
- EVERAERT J., *Gejaagd door de wind en.... het water*, in: *M&L*, jg. 4, extra nummer, 1985, p. 82-88.
- GANTOIS G., *De Kartonfabriek Winderickx of Herisemmolen*, in: *M&L*, jg. 9, nr. 5, 1990, p. 57-73.
- GOOSSENS M. en DELEPIERE A.-M., *De pier van Blankenberge*, in: *M&L*, jg. 6, nr. 6, 1987, p. 36-38.
- HELLER H. en KEUTGENS E., *Het buurtspoorwegmuseum te Schepdaal en het Antwerpse tram- en autobuseum te Edegem*, in *M&L*, jg. 13, nr. 4, 1994, p. 49-55.
- HIMLER A., *Het Zuiderpershuis en de zeven andere hydraulische stations in Antwerpen*, in: *M&L*, jg. 4, nr. 6, 1985, p. 8-28.
- JOHNSON W., *Tussen hoop en wanhoop: een status quaestionis van het maritiem erfgoed in België*, in: *M&L*, jg. 13, nr. 4, 1994, p. 43-48.
- LAMBERT B. en VAN COPPENOLLE G., *De moutast van de Brouwerij Rodenbach te Roeselare, of hoe een hinderlijke ruïne veranderde in een representatief gebouw*, in *M&L*, jg. 8, nr. 3, 1989, p. 12-24.
- LEJON H., *Een industrieel-archeologisch site langs de Rupel*, in: *M&L*, jg. 9, nr. 4, 1990, p. 21-28.
- LOMBAERDE, P., *De Antwerpse pakhuizen en het 'Koninklijk stapelhuis': stedenbouwkundige en bouwconstructieve aspecten*, in: *M&L*, jg. 9, nr. 4, 1990, p. 53-63.
- PLOMTEUX G., VANDENHOUDT I., *Voorstel tot bescherming van een dorpsgezicht: Noeveren bij Boom*, in *M&L*, jg. 2, nr. 4, 1983, p. 8-25.
- SLOCK W., LIEVENS C., DE KONINCK L., DE CLERCQ F. en DE SCHEPPER J., *Renovatiestudie 'De Ring' te Hamme*, in: *M&L*, jg. 1, nr. 4, 1982, p. 12-37.
- TRUIJENS P., *Klinken: een historische verbindingwijze voor staalconstructies*, in: *M&L*, jg. 20, nr. 4, 2001, p. 45-64.
- VAN CRAENENBROECK W., *Eenheid in verscheidenheid: de bouwgeschiedenis van de watertorens*, in *M&L*, jg. 9, nr. 4, 1990, p. 64-74.
- VANDEN BOSCH M., *Het zeilopleidingsschip Mercator*, in: *M&L*, jg. 20, nr. 3, 2001, p. 7-24.
- VAN DER LINDEN G., *Kasseiwegen in de Vlaamse Ardennen, zeldzaam edelgesteente*, in: *M&L*, jg. 13, nr. 2, 1994, p. 8-23.
- VAN DOORSLAER B., *Het zwarte goud der Kempen*, in: *M&L*, jg. 7, nr. 6, 1988, p. 42-60.
- VAN DOORSLAER B., *Zwarte monumenten in groen Limburg. Naar een verdiende toekomst voor het mijnpatrimonium*, in: *M&L*, jg. 9, nr. 4, 1990, p. 29-52.
- VAN DOORSLAER B., *De dorpsmolen van Stevoort (Hasselt)*, in: *M&L*, jg. 10, extra nummer, 1991, p. 40-41.
- VAN EENHOOGHE D., *De voormalige watermolen van Temse*, in: *M&L*, jg. 7, nr. 3, 1988, p. 19-26.
- VAN SANTVOORT L., *De Zuidersluis, hartklep van Brussel*, in *M&L*, jg. 10, extra nummer, 1991, p. 48-49.
- VERPOEST L., *Twee gebouwen van Jean de Ligne in Wijgmaal (Leuven): de 'Foyer Remy' en 'Tenacity'*, in *M&L*, jg. 6, nr. 6, 1987, p. 25-27.
- VIAENE P., *Het garagegebouw Citroën te Brussel*, in: *M&L*, jg. 13, nr. 4, 1994, p. 30-42.
- WYLLEMAN L., *Ten huize van katoenfabrikant Ferdinand Loesbergs (1799-1859)*, in: *M&L*, jg. 10, extra nummer, 1991, p. 46-47.

Antoon Fauconnier

MONUMENTEN MET NOTEN OP HUN ZANG VAKAFDELING ORGELS, BEIAARDEN, KLOKKEN EN TORENUURWERKEN

◀ Beiaard in de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek van Tongeren (foto Oswald Pauwels)

Vooraf dient gesteld dat de vakafdeling orgels, beiaarden, klokken en torenuurwerken zich volledig schaart achter de algemene beginselen rond de zorg en het behoud van monumenten en hun kunstbezit in brede zin, waarbij het bewaren van de grootst mogelijke authenticiteit en specifieke eigenheid voorop staat. Ook de vakafdeling die met het muziekpatrimonium in onze kerken en torens omgaat, handelt vanuit een ervaringspraktijk van leren, kennis verwerven, vergelijken,

afwegen, aanvoelen en zich inleven in de eigenheid van deze monumentale constructies. Naar restauratie toe zal de allereerste zorg, conform de algemene opdracht van het Decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van Monumenten en Stads- en Dorpsgezichten, gewijzigd bij decreet van 22 februari 1995, erin bestaan dit erfgoed in goede staat te bewaren voor deze en de volgende generaties.

CONFRONTATIE VAN DE ORGEL-, BEIAARD- EN TORENUURWERK- RESTAURATIE MET DE GEBRUIKS- VERWACHTINGEN VAN DEZE TIJD

De zorg om het monumentaal muziekpatrimonium omvat veel meer dan het statisch conserveren, zoals bijvoorbeeld bij een schilderij of een beeldhouwwerk, van meestal de laatst aangetroffen toestand waarin de materiële gegevens soms met beschadiging, wijziging of ontbrekende delen, de tijd overleefd hebben.

Orgels, beiaarden, luiklokken en torenuurwerken zijn mechanismen, constructies, die gemaakt werden om een bepaalde werkbare functie te vervullen. Het bewaren van de tastbare materiële elementen van die constructies is als welbegrepen monumentenconservatie uiteraard niet voldoende. Naast het louter bewaren moet hier tegelijkertijd de functie hersteld worden, zoals dit ook vaak gebeurt in het vakgebied industrieel erfgoed. Hiervoor is het nodig om slijtage weg te werken, onherstelbare elementen te vervangen door strikte kopieën, ontbrekende onmisbare elementen bij te maken en, voor een aanvaardbaar functioneren in deze moderne tijden, soms volstrekt nieuwe elementen toe te voegen

▼ Beiaard in de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek van Tongeren
(foto Oswald Pauwels)

(elektrische ventilatoren als windleveraars voor orgels, elektrische aandrijfmotoren voor luiklokken, het vervangen van de manuele opwinding van torenuurwerken door een automatische opwinding, computergestuurde programmatie en besturing van luiklokken). In dit vakgebied wordt het niet steeds ten onrechte met taboe beladen begrip 'reconstructie' behandeld als een normale herstelling van een functionerend mechanisme, waarin elementen ontbreken, onherstelbaar beschadigd of eenvoudig versleten zijn. De verscheidenheid en de aard van de materie zelf tonen aan dat standaardbeginselen van de monumentenzorg naar elke afzonderlijke discipline toe en zelfs naar elk te behandelen voorwerp opnieuw moeten worden vertaald.

Het maatschappelijk draagvlak van de zorg voor historische instrumenten vereist dat ook een oud mechanisme feilloos functioneert. En toch moet dit begrip 'feilloos functioneren' onmiddellijk genuanceerd en omschreven te worden. Pasklare oplossingen zijn in de monumentenzorg zelden of nooit voorhanden. Bij beslissingen op dit terrein wordt men geconfronteerd met het moeilijk evenwicht tussen behoud als eerste opdracht en het behoorlijk en aanvaardbaar functioneren voor de hedendaagse gebruiker. De eisen van precisie van een mechanisme en de bereidheid tot regelmatig en zorgvuldig afstellen ervan wegen zwaar door in deze tijd van automatisering. Vele gebruikers koesteren immers vaak moderne onhaalbare verwachtingen bij het omgaan met oude instrumenten.

Meer nog dan in andere takken dienen de door mensenhanden en -voeten te bespelen orgels en beiaarden te rekenen op begrip en inzicht in de eigen aard, de stijleigen mogelijkheden en limieten van het instrument. 'Feilloos functioneren' dient dan in te sluiten dat men de beperkingen van de constructie, bepaald door maten, vormen en andere materiële gegevenheden moet aanvaarden. Geen enkel oud orgel of beiaard is in die mate perfect dat het ongebreidelde gebruik in alle richtingen mogelijk is. Ze zijn het resultaat van vele keuzes, hetgeen zelfs in de nieuwbouw nauwelijks anders is. Al die keuzes, die bij de bouw ervan werden gemaakt, bepalen de eigen aard van het instrument met zijn mogelijkheden en beperkingen. De grootheid van oude monumentale orgels of beiaarden schuilt niet in de vermeende onuitputtelijkheid van hun mogelijkheden, maar wel in de kwaliteit van de soms zelfs beperkte mogelijkheden. Feilloos functioneren is dus een optimale bespeling realiseren binnen de context van wat de materiële gegevens toelaten.

Historische orgels en beiaarden vormen tevens het grote spanningsveld tussen het objectieve materiële gegeven van het instrument uit een voorbije tijd, en de subjectieve gebruiksbenadering van de bespeler van deze tijd. Dat hieruit dan regelmatig spanningen en conflicten ontstaan in de wereld van gebruikers en bespelers is niet verwonderlijk.

DE VAKAFDELING ORGELS, KLOKKEN EN TORENUURWERKEN BRENGT MET EEN EERLIJKE MONUMENTENZORG EEN KERING IN EEN GRIJS VERLEDEN

Monumentenzorg op zich is reeds een modern gedachtegoed. Het muzikaal erfgoed in kerken en torens met de respectvolle historische restauratie ervan is nog recenter en te situeren rond 1968 en pas in 1972-1973 door de overheid tot een werkbare beleidsstructuur gevormd. Wat voorafging was een benadering of behandeling van orgels, beiaarden en torenuurwerken gericht op aanpassing aan actuele behoeften en inzichten, soms zelfs eenvoudig te betitelen als 'in restauratiekleed vermomde transformatie'. De opvatting van de hersteller of bespeler woog hierbij zwaarder door dan het respect voor de eigen aard van het historisch document. Algemeen kan gesteld worden dat het meest werd vernieuwd, getransformeerd of vervangen waar de meest royale financiële middelen beschikbaar waren. Waar dit niet het geval was, bleven oude orgels en beiaarden dikwijls vrij gaaf bewaard.

Het meest teleurstellende bij deze lange geschiedenis van transformatiezucht is dat de kwaliteit van de nieuwe invulling bij orgels en ook enigszins bij beiaarden sinds einde 19de eeuw heel dikwijls in een

neerwaartse spiraal terechtkwam, zodat in de instrumenten zelden nog een kwaliteitsvolle nieuwe en overkoepelende eenheid ontstond. Decennia lang zijn generaties organisten en beiaardiers opgeleid in de promotie van zichzelf en de ideeën van de tijd, waarbij het oude muziekinstrument werd bestempeld als gebrekkig, beperkt, niet bespeelbaar en dus onbruikbaar in de moderne tijd of, waar het orgels betrof, ook onbruikbaar in de moderne liturgie-uitoefening. Een ontluikende monumentenzorg in de jaren 1970, gedreven door het besef en de betovering van zoveel fraaie, hoog artistieke kunstambachtuitoefening, die dringend voor de toekomst bewaard moest worden, werd snel geconfronteerd met een verleden dat door eigendunk een ontzettend groot stuk orgel- en klokkenpatrimonium had vernield. De rest van dit erfgoed verkeert tot op de dag van vandaag in schrijnend verval en steeds duidelijker wordt het besef dat tegen hardnekkige stromingen van deze tijd in, generaties lang aan de bewaring, het herstel en de herwaardering van dit patrimonium zal moeten worden gewerkt. Of de monumentenzorg deze strijd wint, weten we niet, maar de vaststelling dat de werkers van het eerste en het tweede uur een te kleine groep blijft, die voor

◀ De Sint-Margrietkerk van Grembergen in Dendermonde (foto Oswald Pauwels)

▼ Het Vereecken-orgel in de Sint-Margrietkerk van Grembergen (foto Oswald Pauwels)

de realisatie van zijn doelstellingen onvoldoende draagvlak vindt in het eigen orgel en beiaardmilieu, verleent alvast geen uitzicht op een schitterende toekomst.

HET OMGAAN MET KLANK EN MUZIEK TEKENT EEN EIGEN PROFIEL EN OPDRACHT IN DE VAKAFDELING

Een bijzondere en specifieke eigenheid van deze vakafdeling van muziekinstrumenten is het omgaan met het ongrijpbare, nauwelijks omschrijfbaar gegeven 'klank'. Het materiële gegeven van orgelpijpen of klokken dient in een georganiseerd verband van de eigen constructie of de samenvoeging met andere, klank voort te brengen met een stilistisch en historisch bepaald profiel. De klankkwaliteit die het muziekinstrument tot een kunstwerk maakt, is niet alleen het resultaat van materiële gegevenheden, maar voornamelijk bij orgelpijpen, ook het resultaat van artistieke afstelling of afregeling van elementen die de klank bepalen, in de orgelbouw 'intonatie' genoemd. Muziek is een recreërende kunst. Bij middel van het muziekinstrument moet klankschoonheid telkens opnieuw worden gemaakt. Het instrument is in dit proces een vast gegeven, waarbij de klankkwaliteit in de materie optimaal is vastgelegd door menselijk ambachtelijk en artistiek handelen. De rest van de klankvoortbrenging die ontwikkeld wordt tot kunstvolle muziek, wordt gerecreëerd door de bespeler.

Naast de algemene doelstelling van de monumentenzorg, het bewaren van zo veel mogelijk authenticiteit, dient de vakafdeling monumentale muziekinstrumenten aan deze algemene doelstelling nog bijkomende doelstellingen te verbinden, namelijk het feilloos doen functioneren van deze muziekinstrumenten om te komen tot het bewaren van vaak zeer gedifferentieerde, historisch waardevolle klankpatronen. Dat klank bij orgelpijpen naar best vermogen door intonatiehandelingen moet ontwikkeld en geoptimaliseerd worden naar technische en stilistische kwaliteitsvereisten, en bij klokken door stemmingshandelingen moet bij gecorrigeerd worden tot een harmonieuze welluidendheid, veronderstelt nog meer dan bij andere disciplines een creatieve artistieke tussenkomst van de mens in het monumentaal gegeven. Deze berust op stijlkennis, technische vaardigheid, inleven, leren, beoordelen, afwegen en creëren, handelingen die hoe onont-

koombaar ook, nooit geheel los staan van subjectieve inschatting. Hoe tegenstrijdig dit begrip bij een eerste aanvoelen ook moge klinken in relatie tot de hoofdbedoeling van de monumentenzorg, namelijk het ongeschonden bewaren van de authenticiteit van het monument, toch dient men vanuit de praktijk van het conserveren en restaureren aan te nemen dat er ten aanzien van orgels en beiaarden geen andere weg is tot historisch verantwoorde klankbewaring. Vermits het uitvoeren van oude muziekpartituren, en het restaureren van oude instrumenten die daartoe moeten dienen, herscheppende kunstvakken zijn, behoort het zich getrouw inleven in de geschiedenis, de stijl en wetenschappelijke achtergrond van het zicht- en tastbare materiële gegeven, en vanuit die getrouwheid het altijd subjectief gekleurde herscheppen van klank, tot de essentie van dit vak.

Ook hier wordt alweer in de monumentenzorg een spoor getrokken dat vatbaar is voor confrontatie en tegenstelling van smaken, opvattingen en inschattingen, en waar de kritiek, hoe onterecht hij ook moge wezen, nooit echt te vermijden is.

INVOEGING EN ONTWIKKELING BINNEN DE AFDELING MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Het vakgebied orgels, beiaarden, klokken en torenuurwerken heeft pas zijn huidige administratieve vorm gekregen in 1973, één jaar na de oprichting van de toenmalige Rijksdienst voor Monumenten en Landschapszorg binnen het Ministerie van de Nederlandse Cultuur. Eerder was door de toenmalige kabinetschef, Johan Fleerackers, omstreeks de jaren 1970 binnen het secretariaat van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, een opdracht verleend aan orgeldeskundige Ghislain Potvlieghe tot het inventariseren van het orgelpatrimonium. Dit werd zowel in omvang als in complexiteit zeer onderschat, zodat binnen de gestelde termijn alleen een min of meer volledige inventaris van de provincie Oost-Vlaanderen afgewerkt werd. Potvlieghe verrichtte in die tijd pionierswerk, vermits alle ervaring met orgelinventarisatie nog moest worden opgebouwd en de documentatie schaars was. In 1973 nam ondergetekende, Antoon Fauconnier, deze taak binnen de rijksdienst over, en kreeg in 1974 versterking van Patrick Roose. Inmiddels was het duidelijk geworden dat een beleid voeren ten aanzien van het historisch orgelpatrimonium, niet mogelijk was met alleen een bestandsopname. Daarnaast moest een

☐ ▲
 Sint-Elisabethkerk in
 Zoersel met orgel
 (foto's Oswald
 Pauwels)

☐ ▲
 Het orgel in de
 Sint-Vincentius a
 Pauluskerk
 in Essen-Horendonk
 (foto's Oswald
 Pauwels)

totaal scheef gegroeid restauratiebeleid heropgebouwd worden, een efficiënter beschermingsbeleid worden uitgebouwd, en het kunstambacht orgelrestauratie, dat zo goed als geheel verloren gegaan was door een harde vernieuwende aanpak of door montagewerk van aangekochte orgelonderdelen uit toeleverende fabrieken in het buitenland, terug van

bij het begin worden opgebouwd. Niet alleen in de orgelsector maar ook voor oude waardevolle beiaarden, klokken en torenuurwerken, waren gelijkaardige monumentvernietigende harde herstelmethodes algemene regel. Ook deze sectoren werden toen wegens hun gemeenschappelijke muzikale noemer aan het werkterrein van de orgelsector toegevoegd.

In dit specifieke vakgebied is van bij aanvang een werkfilosofie ontwikkeld die op getrouwe wijze het 'conserverend restaureren' voorstaat, met als eerste doelstelling het bewaren van authenticiteit, die vaak doorheen historisch gegroeide pluriformiteit toch een samenhangende instrumentale eenheid vertoont. Aldus sloot men aan op de strenge internationale stromingen zoals die gestalte kregen rond de herdenking van een groot en beroemd Duits orgelbouwer Arp Schnitger in 1969 te Groningen. De bekende orgelbouwer en Schnitger-kenner Bernard Edskes gaf met een terugblik op die herdenking, waarbij de door hem uitgevoerde strikte restauratie van het Schnitger-orgel te Nieuw-Scheemda toen in de belangstelling stond, onlangs in een interview enkele onomwonden aanbevelingen: *"Voorzichtigheid is een heel belangrijke factor. Bij het restaureren is één maatstaf hoofdpunt, dat er niet geprojecteerd wordt naar ideologieën, naar ideeën die jezelf in je hoofd hebt, of een tendens of een mode, maar dat je de ideeën van Schnitger zoekt: naar zijn werk luisteren, zoekend te werk gaan. Je moet zijn bouw- en denkwijze zien te doorgronden en van daar uit werken."* (1)

Op de vraag: moeten we dan meer conserveren? *"Ja, en bij restauratie echt restaureren. Dat wil zeggen bewaren, herstellen en doorgeven naar de komende geslachten. Niet veranderen maar zo echt mogelijk laten. Daarbij moeten we alle details, ook als we iets moeten vervangen door ouderdom, gebreken of omdat het niet meer aanwezig is, geheel in de trant van Schnitger maken, tot in het kleinste onderdeel. We moeten echt terug naar het conserverend restaureren. En als er iets te reconstrueren valt, moet dat met dezelfde constructies en restauraties, want anders verdwijnt er steeds meer van de oorspronkelijke substantie."*

Maar tussen het hierboven geciteerde strenge restauratie-ideaal en de haalbare werkelijkheid, gaapt vaak een moeilijk te overbruggen kloof, bepaald door factoren als de beschikbare middelen, atmosferische en plaatsingsomstandigheden, gewijzigde omstandigheden van het kerkgebouw waarin het zich bevindt, gebruikerswensen, enz., die niet steeds het volle ideaal realiseerbaar maken. Ook hier heeft de vakafdeling steeds gekozen voor vrijwaring van de prioritaire doelstelling namelijk gave functionele bewaring van het monumentale gegeven, vervollediging voor zover nodig om een samenhangende instrumentale eenheid te bekomen op basis van zo juist mogelijke documentatie. Wanneer essentiële elementen niet meer aanwezig zijn of niet kunnen gedocumenteerd worden, of wanneer zich een

belangrijke evolutie in het instrument of in het gebouw heeft voorgedaan, moet men aandacht hebben voor een verruiming die tegemoet komt aan gebruiksbehoeften van deze tijd, echter zonder de stijlhomogeniteit, het zorgvuldig bewaren van aanwezige elementen in hun authentieke staat of het goede vakmanschap aan te tasten.

SPECIFIEKE BETRACHTINGEN BIJ DE CONSERVATIE EN RESTAURATIE VAN ORGELS, KLOKKEN, BEIAARDEN EN TORENUURWERKEN

Zonder een volledig overzicht te willen geven van het gehele werkkerrein van deze vakafdeling, wordt hierna aandacht besteed aan enkele specifieke betrachtingen en doelstellingen, die van in het begin aanwezig waren en meer vorm kregen na jarenlange ervaring.

Een eerste gegeven van fundamenteel belang is de *inventarisatie van het Vlaams-orgelpatrimonium* in parochie- en kloosterkerken. De aanvankelijk gebruikte inventarisatiemethode die werd toegepast in de 5 reeds gepubliceerde inventarisdelen, volgt het internationaal geldend inventarisatiepatroon: onderzoek ter plaatse van het orgel, ontleding en bestandsopname en foto-opname, opstellen van een inventarisfiche, opsporen van identificatie- of archiefgegevens, verzamelen van gepubliceerde gegevens uit vaktijdschriften en monografieën, aanleggen van een gegevensbestand inzake orgelbouwgesehiedenis in Vlaanderen, opstellen van een individueel inventarisrapport per onderzocht orgel met verwerking van de hiervoor genoemde gegevens.

Omdat de orgelinventarisatie in 2003 moet afgerond zijn, kan voor de nog niet systematisch onderzochte gebieden de bovengenoemde uitvoerige maar klassieke inventarisatiemethode niet aangehouden worden, en dient een versnelde werkmethode (zonder uitvoerige inhoudelijke beschrijvingen) tot stand te komen om volledige overzichts- en beschermingslijsten op te stellen. Deze versnelde methode bestaat uit het beperken van plaatsbezoeken tot die orgels waarvan geen gegevens voorhanden zijn, het identificeren en bepalen van de historische waarde voornamelijk aan de hand van externe gepubliceerde of verzamelde gegevens, de inhoudelijke beschrijvingen tot het minimum te beperken, en tenslotte in functie van de opmaak van beschermingslijsten de volle aan-

dacht te laten gaan naar die orgels die zich niet in beschermde kerkgebouwen bevinden.

Met deze versnelde methode werd de inventarisatie van het orgelpatrimonium van de gehele provincie Limburg pas voltooid, en worden thans de inventarissen van de provincie West-Vlaanderen (de arrondissementen Roeselare, Kortrijk en Tielt) en ten slotte van de provincie Antwerpen (Arrondissementen Mechelen en Turnhout) afgewerkt. Gehoopt wordt dit inventarisatiewerk te kunnen afsluiten in 2003 met een volledig overzicht van het waardevolle historische orgelbestand in Vlaanderen, een volledige lijst van beschermde orgels en een lijst van nog te beschermen waardevolle orgels. Inhoudelijke beschrijvingen van onderzochte instrumenten werden gepubliceerd in de inventarisreeks *Het Historisch Orgel in Vlaanderen*, waarvan reeds 5 delen verschenen zijn. Het ligt in de bedoeling de volledige inventarislijsten te laten verschijnen op de website van de Afdeling Monumenten en Landschappen.

In dezelfde optiek worden beschermingslijsten opgesteld van alle orgels die zich niet in een volledig of gedeeltelijk beschermd kerkgebouw bevinden en daarna de beschermingsprocedures in te leiden. Tot op heden werd hiervoor de klassieke individuele beschermingsprocedure aangewend. Het grote aantal nog te beschermen orgels echter, die de versnelde inventarisatiemethode oplevert, vraagt uit hoofde van een efficiënte werkbaarheid van de op te stellen beschermingsdossiers, om een eveneens versnelde beschermingsprocedure, waarbij globale lijsten in hun geheel worden beschermd, hetgeen nu onderzocht wordt.

De exploratie van het Vlaamse orgellandschap via de inventarisatie leidt eerst en vooral tot de vaststelling dat in het verleden een enorme rijkdom aan zeer gedifferentieerde orgeltypes is tot stand gekomen, maar dat daarnaast sedert het einde van de 19de eeuw met de internationalisering van de muziek in de laatromantiek, de aandacht voor de regionale eigenheid en de verfijning van het kunstambacht stelselmatig is verloren gegaan. De meest trieste vaststelling echter is dat de laatste 30 jaar door onoordeelkundige en monumentonvriendelijke warmeluchtverwarmingen zoveel oude waardevolle orgels zo ontregeld zijn dat een normaal gebruik niet meer mogelijk is. Ruim 80% van het historisch orgelpatrimonium verkeert in verval of in onbruikbare toestand. Ondertussen is, mede door een verkeerd begrepen liturgievernieuwing die

ten onrechte het orgel overbodig heeft gemaakt, in stijgende mate op vele plaatsen een toestand van buiten gebruikstelling van het orgel ontstaan.

Het orgelbeleid op het niveau van het Vlaams Gewest heeft getracht daar waar mogelijk, met behulp van de *onderhoud en restauratiepremie*, een herstel of bespeelbaarmaking van het orgel op gang te brengen. Via de onderhoudspremie wordt niet alleen ondersteuning geboden voor een zorgvuldiger onderhoud, maar ook tegemoetgekomen aan dringende noodzakelijkheden van conservering of herstel, zoals voorkomen van grotere schade bij doorzakking van frontpijpen, of de bespeelbaarheid verzekeren door herstel van blaasbalgen, herstel van mechanieken, trakturen en beschadigd pijpwerk of algehele reiniging van het orgel.

Door de belabberde toestand waarin veruit de meeste oude orgels verkeren, is de onderhoudspremierегeling te beperkt bruikbaar, en dient, gelet op de noodzakelijke omvang van de meeste herstellingswerken, de restauratie, die feitelijk een uitzonderingsmaatregel zou moeten zijn, in deze sector als meestal enig mogelijke herstelprocedure te worden aanzien. Vóór 1971 bestonden er in Vlaanderen vrijwel geen deskundige orgelrestauratie-ontwerpers. Onafhankelijk uiteraard van de orgelbouwers-uitvoerders, is een kleine groep orgeldeskundigen tot stand gekomen die restauratieontwerpen opmaken. De kwaliteit van de restauratieontwerpen is sedert die tijd ook in stijgende lijn gegaan.

Noodgedwongen gaat dus de meeste aandacht uit naar het verwezenlijken van orgelherstellingen via de restauratiepremie, waarvoor het Vlaams Gewest de laatste jaren een budget van 30 miljoen frank heeft uitgetrokken. Toen Johan Sauwens als minister, bevoegd voor de monumenten aantrad, werd bij zijn beleidsverklaring in januari 2000 gesteld dat dit bedrag zou worden opgetrokken tot 50 miljoen frank. De toepassing van de restauratiepremie omvat het tot stand brengen, de begeleiding en de behandeling van restauratiedossiers, waarbij zich naast de specifiek technisch orgelbouwkundige aspecten, volgende aandachtspunten in het bijzonder stellen: inzicht verwerven in geschiedenis van orgel en doksaal, in de verbouwingen of transformaties, toestand van het orgelmeubel en de afwerking ervan, het doksaal, de bouwkundige toestand van de torenruimte, de situatie van de kerkverwarming, de veiligheid in verband met de elektriciteitsaanslag, houtwormaantasting van vloeren, ladders en trappen. Naast het instuderen van de voor-

eigenheid van de maker van het pijpwerk respectteert als de gepaste aandacht schenkt aan stilistische eigenschappen van de bouwperiode. Elk instrument dient in dezen benaderd te worden in zijn eigen stijl, mogelijkheden en beperkingen, hetgeen ook wil zeggen dat de Vlaamse eigenheid die zich manifesteert in de algemeen bij ons gekende kleine windlادن met veelal enge en ondiepe cancellen, met pijpwerk dat op kleinere voetopeningen is voorzien en bijgevolg hogere winddrukken nodig heeft om voluit te kunnen spreken, zorgvuldig dient bewaard te worden.

In de wijze van orgels restaureren wordt de *conserverende restauratiewijze* voorgestaan die een aantal bewuste keuzes vooruitschuift:

- zowel wat pijpwerk als houtwerk betreft, wegne-
men van het oppervlakkig vuil en stof dat niet
diep in de poriën is ingedrongen. Ook het agres-
sieve decaperen van met aluminiumbronsverf
beschilderde pijpen wordt vermeden. Eveneens
in het afwassen van pijpen wordt grote terughou-
dendheid in acht genomen: grondig afwassen
zodat het pijpwerk er als nieuw zou uitzien,
wordt niet gedaan. Men vermijdt hiermee dat tal
van sporen of gegevens van geschiedkundige of
wetenschappelijke aard worden uitgewist. De be-
doeling is effectief oude materialen oud laten zijn
en ze niet te presenteren als onnodig vernieuwd,
maar vooral ook de wetenschappelijke documen-
tatie in het orgel en aan het pijpwerk te bewaren,
die van onmisbaar belang is voor bijvoorbeeld het
identificeren van het pijpwerk, het bepalen van
toonhoogte, temperatuur, aard van steminrich-
ting, plaatsing, dispositiespecificatie, enz..
- in herstellingen wordt niet verder gegaan dan
strikt noodzakelijk is voor het bekomen van een
goede technische oplossing.
- het maximale wordt ondernomen om zwaar be-
schadigd oud pijpwerk te herstellen en te laten
functioneren, in plaats van het radicaal te ver-
nieuwen
- bij intonatie wordt uitgegaan van respect voor
aanwijzingen van vroegere winddrukaanduidin-
gen, voor originele voetopeningen, originele op-
seden of aanwijzingen van originele opsne-
dehoogten, voor oorspronkelijke toonhoogteaan-
duidingen in het pijpwerk of steminrichtingen en
alle mogelijke aanwijzingen voor intonatie en
stemmingswijzen. Door kernsteken beschadigde
pijpen worden slechts in uiterste nood, wanneer
geen andere mogelijkheden meer voorhanden
zijn om een behoorlijke aanspraak te verkrijgen,
van nieuwe kernen voorzien.
- latere wijzigingen die een positieve werking heb-
ben of niet strijdig zijn met de stijl of aard van het
instrument, worden behouden. In een reeks ver-
bouwingen van het instrument wordt getracht in
wat stilistisch samengaat die instrumentale een-
heid te vinden die noodzakelijk is voor het muzi-
kaal functioneren ervan, en wordt er niet a priori
naar het meest oorspronkelijke concept terugge-
grepen. Anderzijds wordt ook de moed opge-
bracht om in een chaotisch omgewoeld of stilis-
tisch zwaar doorploegd instrument, klaarheid te
scheppen, en wordt het ook aangedurfd om mis-
groeiingen in een orgel of componenten van een

niet met elkaar verenigbare stijlrichting, die geen
bevredigende instrumentale eenheid of samen-
hang meer verzekeren, weg te nemen of van el-
kaar te scheiden.

Door de aangetroffen toestanden gedwongen,
dient in toenemende mate bij orgelrestauratie aan-
dacht geschonken te worden aan de omkaderende
omstandigheden waarin orgels zich bevinden en
dienen te functioneren. Voor het orgel en de rest
van de binnenaankleding in het kerkgebouw is een
monumentvriendelijke kerkverwarming nodig,
waarvoor sedert enkele jaren specifieke richtlijnen
bestaan. Daarnaast gaat er ook aandacht naar de
akoestische eigenheden van het gebouw, waarbij
getracht wordt verbetering aan te brengen door
herbepleistering waar door vroegere decapering een
dramatisch slechte akoestiek is ontstaan, zoals nog-
al eens het geval is bij mergelsteenkerken aan de
Maaskant. Ook gepaste herschilderingen van ker-
ken kunnen een welgekomen verbetering van de
akoestiek voor gevolg hebben, zoals pas is gebleken
bij de interieurrestauratie van de Sint-Quintinus-
kathedraal te Hasselt.

Orgelrestauratie biedt de gelegenheid om de
onmiddellijke omkadering van het orgel, zijnde het
doksaa, soms met daaronder gelegen portaal, de
torenruimte met toegangstrappen, trapkokers, ber-
gingen, en westvensters en de problemen van insta-
biliteit, waterinslag, afvallend pleisterwerk, onveili-
ge elektriciteitsleidingen houtworm- en zwamaan-
tasting, en vervuiling aan te pakken.

Ten aanzien van klokken, beiaarden en torenuur-
werken zijn er ook enkele bijzondere aandachtspun-
ten gegroeid. Op zeer vele plaatsen zijn de torens
de laatste dertig jaar schrijnend verwaarloosd. Er is
vooreerst het wegvallen van personeel voor klok-
kenluiden en opwinden van het uurwerk, waardoor
stelselmatig op automatische elektrische of elektro-
nische bediening is overgeschakeld. Hiermee viel
de geregelde, zo niet dagelijkse dan toch wekelijkse
controle op de functionerende apparatuur in de
toren weg, en konden tevens duiven en andere
vogels ongestoord hun intrek nemen in torenruim-
ten, waar ze een ongelooflijke bron van vervuiling
vormen. Tenslotte zijn er de oude restauraties die
zich vrijwel stelselmatig beperkten tot het uitwen-
dige van het torengedouw of bij interieurrestaura-
ties stelselmatig ophielden ter hoogte van het orgel
en het doksaa, zonder aandacht voor de toren en
de bergruimten.

Voor klokkenstoelen en beiaardstoelen is het belangrijk om oude eiken klokkenstoelen in goede staat te bewaren en oude constructies te conserveren. Mede uit veiligheidsoverwegingen wordt bijzondere aandacht geschonken aan de ophanging van klokken en klepels. Luik klokken vereisen niet alleen stabiele klokkenstoelen, maar ook de klokkentoren zelf moet in dit opzicht veilig zijn.

Elektriciteitsleidingen, luidmotoren, zolderingen en toegangstrappen, waterkering en andere moeten in orde zijn. Essentieel is het om duiven als belangrijkste bron van vervuiling op een efficiënte wijze uit de toren te houden.

De hedendaagse Vlaamse beiaardrestauratie, conform met de aanpak in een ander gerenommeerd beiaardland Nederland, profileert zich de laatste decennia, in afgetekend contrast met de vroegere hard renoverende beiaardrestauratie, door een aantal punten die bijzonder kostbaar zijn voor het gaaf behoud van ons klokkenpatrimonium:

- de hardere reinigingsmethode door zandstralen wordt zoveel mogelijk verlaten om plaats te maken voor een zachtere manier die niet alle oxidatie maar enkel de loszittende vervuiling wegneemt.
- men gaat uit van een zo maximaal mogelijk behoud van oude klokken. Klokken die wegens te zeer afwijkende stemmingstoestand niet kunnen bewaard blijven, worden door nieuwe vervangen. De oude worden evenwel nooit hergoten, maar blijven, zo mogelijk in een andere functie van luik klok of een kleiner klokkenspel, als historisch document bewaard.
- de eigenheid en verscheidenheid in de beiaarden wordt als één der belangrijkste doelstellingen van de monumentenzorg bewaard. De rijkdom van ons verleden wordt gevormd door een schakering van lichtere en zwaardere beiaarden. De systematische tendens naar profielverzwaring wordt niet bijgetreden omdat deze leidt naar een moderne uniformiteit en eentonigheid. Nog om die eentonigheid uit de weg te gaan, wordt het elektronisch bijstemmen van oude klokken binnen de perken gehouden van het strikt muzikaal noodzakelijke, waarbij niet gestreefd wordt naar de meest zuivere stemming, maar naar een muzikaal aanvaardbare stemming uitgaand van het grootst mogelijke behoud van oude klokken en het eigen klankkarakter dat zij vertonen.
- moderne klavierstandaarden worden niet meer systematisch ingevoerd. Belangrijk is het behoud van oude klavierstandaarden en de geschiedkundige evolutie die zich daarin heeft voorgedaan.

Ook wordt met grotere omzichtigheid omgegaan met de laatste getuigen van de Vlaamse klokgietkunst. Terwijl zorgvuldig behoud de regel is, wordt een te afwijkende stemming voor zover nodig bijgecorrigeerd.

- ook bij beiaardconservatie dient de nadruk op zorgvuldig en geregeld onderhoud te worden gelegd. Het verval van een beiaard is, behalve het gebrek aan gepast onderhoud, zeer dikwijls veroorzaakt door bouwkundige problemen als waterkering rond de speelcabine, de klokkenstoel, door waterinsijpeling en vervuiling door duiven. De afdeling tracht ook deze randproblemen die wezenlijk samenhangen met het goed behoud van beiaarden, op te lossen en niet alleen het instrumentale probleem aan te vatten.
- de tendens tot steeds maar verdere tessituuruitbreiding of verzwaring van de beiaard wordt niet systematisch door de afdeling gevolgd. Er is een prioritaire houding aan te nemen van respect

voor de historische groei van een samenhangend en uit zichzelf voldoende compleet geheel. Er is een te respecteren grens aan de draagkracht en capaciteit van een beiaard of toren.

De zorg voor oude torenuurwerken vormde tot voor kort één van de meest verwaarloosde sectoren van de monumentenzorg. Door de intrede van elektrische uurwerken, later door elektronische uurwerken en programmeringen, werd op tal van plaatsen het oude torenuurwerk eventueel gecombineerd met een mechanisch automatisch speelwerk, buiten gebruik gesteld, met vervuiling en ver-

▼
Beiaard in de Onze-
Lieve-Vrouwebasiliek
van Tongeren
(foto Oswald
Pauwels)

val als gevolg. Via ondersteuning van onderhouds- of restauratiepremie ligt het in de bedoeling dat de oude mechanismen, die vaak fraaie voorbeelden zijn van werktuigkunde en ambachtswerk, terug in functie worden gebracht, met dien verstande dat aan twee voorwaarden voldaan wordt: het overbodig maken van de personeelskost voor manuele opwinding en de juiste uuraanwijzing, beantwoordend aan de noden van deze tijd. Aan beide vereisten is op aansturing van de Afdeling, via toepassing van moderne technologie, hetzij langs elektronische of andere weg, door de gespecialiseerde bedrijven tegemoet gekomen, met dien verstande dat het oude mechanisme ongeschonden kan blijven functioneren. Moderne elektronische apparatuur kan in dit conserveringsproces slechts hulp bieden om die functie in de gestelde voorwaarden te blijven verzekeren, maar kan niet in de plaats treden van het oude uurwerk indien dit nog aanwezig en herstelbaar is.

In dezelfde zin worden ook oude wijzers en wijzerplaten, wijzerverdeelwerken, speeltrommels en automatische speelwerken functioneel hersteld. Vooral in de programmatie kan langs digitale weg nuttige functionele ondersteuning worden geboden.

Terwijl in het kader van het handhavingsbeleid een gepaste naleving van de wet en regelgeving wordt betracht door in positieve zin besturen en eigenaars te overtuigen en te motiveren tot goede verzorging van orgels, klokken, beiaarden en torenuurwerken, worden op het specifieke domein van de orgels en beiaarden nog andere bijzondere inspanningen gedaan door het promoten van een regelmatige bespeling van ons muzikaal erfgoed, en door het tot stand brengen van CD-opnamen, meestal van belangrijke gerestaureerde orgels en occasioneel ook van een gerestaureerde beiaard. Een bredere verspreiding van informatie via de website van Monumenten en Landschappen, zal er in de toekomst toe bijdragen om de aandacht voor dit glansrijk Vlaams muziekatrimonium bij de burger te doen toenemen en de inspanningen van de overheid bij een groter publiek te doen waarderen.

(1) Tweemaandelijks nieuwsbrief van de vzw Het orgel in Vlaanderen, nr. 69, jan/febr. 2001.

Bovenbekroning van
het orgel in Zoersel
(foto Oswald
Pauwels)

► ZOERSEL: Sint Elisabeth-kerk

Een vijftal jaren geleden werd dit orgel door archiefonderzoek geïdentificeerd als het enige nog bestaande orgel uit 1712 van de in Berchem gevestigde orgelmaker Henricus Pescheur. Wat er van het orgelmeubel overbleef was een erg beschadigde orgelkas op een nog ingrijpender verbouwd doksaal, en van het binnenwerk restte slechts enkele registers van het pijpenbestand. Deze gegevens bleken echter voldoende om op grond van de stijlkenmerken en later bevestigd door archiefgegevens, het verband met de Penceler-Verbueckenschool aan te wijzen. De identificatie van het instrument bracht nog andere verrassingen met zich mee nl. dat in tegenstelling tot het bouwcontract afgesloten in 1712 het orgel feitelijk niet als een een viervoets, zoals voorzien, maar als een achtvoets-orgel was uitgebouwd. Een oude foto op de pastorie bewaard liet de vorige nog originele opstelling van het orgel zien, ingebouwd in de balustrade van een vóór de torenboog uitkragend doksaal. Hiermee waren de krachtlijnen getekend voor de te nemen restauratieoptie, die voor wat het instrument betreft en zijn goede akoestische opstelling in de kerkruimte enkel zinvol kon uitmonden in een terugkeer naar de oorspronkelijke instrumentale samenhang en naar de oude opstelling als balustrade-orgel met rugzijdebespeeling.

Deze restauratie, beeindigd in het jaar 2000, is een goed voorbeeld van hoe het ontdekken van duidelijke verwantschap met een orgelbouwstijl van Penceler-Verbuecken, waarover men thans behoorlijk goed is gedocumenteerd, leidt tot het weder-samenstellen van de orgelbouwstijl van een weinig bekend orgelmaker als Henricus Pescheur. Via goed gedocumenteerde reconstructiearbeid heeft de orgelbouwactiviteit van deze Henricus Pescheur terug een inhoud, een klankbeeld en een ziel gekregen, en is aan het historische beeld van het vroeg 18^e eeuwse orgelmaken van de Penceler-Verbuecken-school in de Kempen en in Brabant, een rijke historische en actuele dimensie toegevoegd.

BILZEN: Sint Mauritius-kerk

Het boeiende in het orgellandschap van de Limburg is dat deze provincie en met name vooral de Maaskant een kruispunt is geweest van verschillende orgelbouwscholen die elders in Vlaanderen niet worden aangetroffen. Er was een dominante invloed vanuit Luik, een invloed vanuit de overkant van de Maas, het Rijnland, de Keulse school

en de school van Kornelimünster, invloed vanuit het grote Brabant van over de grens met Nederland, invloed vanuit de Antwerpse regio, en niet te vergeten de streekeigen stijl die in 19^e eeuw sedert de oprichting van het koninkrijk België was gegroeid. Met het onderzoek van hetgeen overbleef van het Johan Jacob Brammertz (1668-1729) orgel te Bilzen uit 1709, werd een stuk eigenheid ontdekt van de school van Kornelimünster, die bij ons niet meer gekend was, tenzij door wat van het werk van Laurent Gilman overbleef. Hetgeen restte van het Brammertzorgel na enige aanpassingen en verbouwingen en vooral na de betreuenswaardige transformatie van 1956, -maar dat daarom niet minder belangrijk bleek-, was een geschonden en dooreen geschud pijpenbestand met andere uitgangspunten van klankgeving dan gebruikelijk in Vlaanderen, namelijk sprekend op de Rijnlandse koortoon, geïntoneerd met open pijpvoet en op lagere winddruk.

De uitgevoerde restauratie is hier in erg brede zin op te vatten, namelijk tussen het vele nieuwe dat moest worden bijgemaakt om tot een coherent funktionerend muziekinstrument te komen, is het historisch pijpenbestand van Brammertz en degenen die het orgel in latere tijden hebben aangepast zoals J.Christian Brants in 1802 en Pieter-Adam van Dinter in 1842, op gepaste en strikte wijze gerestaureerd en de oude samenhang en respectievelijke registerfuncties hersteld. Daarrond is, rekening houdend met de sedertdien grondig gewijzigde interieuromstandigheden van de kerk, een dispositie ontworpen die naar structuur en klankopvatting correct aansluit op de oorspronkelijke Brammertz-stijl en toch ook ruimere instrumentale mogelijkheden biedt aansluitend op de mogelijkheden van het eveneens geëvolueerde en als monument beschermde kerkgebouw.

Ten aanzien van het nieuw ontworpen meubel, waarin wezenskenmerken van de Brammertz-stijl zijn opgenomen, is een geslaagde poging ondernomen om zowel naar vormgeving als naar kleurstelling de uiterlijke presentatie van het orgel ook op te nemen in het geheel van de creatief vernieuwde interieurafwerking van het kerkgebouw. Het ontwerp toont ons zo een model van geïntegreerde orgelarchitectuur en smaakvol creatief omgaan met onvolledig historisch orgelmateriaal.

HOOGSTRATEN: Begijnhof Sint Jan Evangelist-kerk

De restauratie van het J.J. Delhaye orgel (1832-33) in de Begijnhof-kerk te Hoogstraten, opgebouwd in een oudere orgelkast uit 1772 waarin destijds J.R. Tits rond 1775 een nieuw orgel had gebouwd, is een restauratie in de strikte zin van het woord, omdat de originele toestand van het instrument op enkele registerwijzigingen na zeer goed bewaard was gebleven. Latere wijziging van de dispositie in 1878 en vooral het geknoei uit 1914 en 1926 door J. Joris uit Zichem, hebben geen enkele positieve bijdrage geleverd in de verdere evolutie van het instrument, zodanig dat slechts één enkele restauratieoptie, met name consequent herstel van de oorspronkelijke Delhaye-toestand, kon voorop gesteld worden. Het heldere briljante klankbeeld, model staand voor het Antwerpse classicisme in de 1° helft van de 19° eeuw, werd in 1878 onder de grondtonigheidszucht van de romantiek, jammerlijk onthoofd door het wegnemen van de nazard en mixtuer. Later ging de firma J. Joris nog wat verder in de aftakeling, door de typische veldfluit weg te nemen en in het getransformeerde Th. Smet-orgel van Wortel onder te brengen.

▲ Interieur van de Begijnhofkerk Sint-Jan-Evangelist in Hoogstraten (foto Oswald Pauwels)

▼ Het pijpwerk van het orgel in de Begijnhofkerk van Hoogstraten (foto Oswald Pauwels)

▼ De registertrekkers van het orgel in de Begijnhofkerk van Hoogstraten (foto Oswald Pauwels)

Aan de hand van de pijproosters op de windlade, en bijkomend ondersteund door vergelijking met andere orgels van Delhaye, maar niet in 't minst door het terugbrengen van de naar Wortel ontvreemde veldfluit, waren voldoende gegevens aanwezig om de originele Delhaye-toestand uit 1832-33 correct te herstellen.

Een aantal Delhaye-merkwaardigheden vallen bij dit fraaie orgel op: de volledig originele windvoorziening met 3 spaanbalgen die naar meer noordelijke gebruiken getreden worden met de voeten, de zijkantbespeling in tegenstelling met de rugzijdebespeling bij het vorige Tits-orgel, en tenslotte het nog aanwezige kistpedaal van Delhaye, dat één van de zeldzaam bewaarde kistpedalen van deze bouwer is.

DENDERMONDE: **Sint-Margriet-kerk te GREMBERGEN**

Bij de restauratie van dit vroeg-romantisch P.J. Vereecken-orgel uit 1871 kon de essentiële doelstelling van de Monumentenzorg, het bewaren van de grootst mogelijke authenticiteit op de meest volledige wijze worden nagestreefd. Het orgel had immers geen enkele verbouwing ondergaan. Restauratie diende dus niet verder te gaan dan herstellen en in goede staat stellen van het bestaande. Toch blijft dit naar de klankgeving toe een activiteit die van de restaurateur meer vergt dan het verwezenlijken van het zichtbaar materieel herstel. Er was

immers een ten dele vervaagd en ongrijpbaar klankgegeven dat tot nieuw muzikaal leven moest worden gebracht, met volle respect voor de stilistische eigenheid van het orgel, maar ook met aandacht voor de verfijning die een appreciabel functionerend muziekinstrument in deze tijd nodig heeft. Een opdracht die hier zeer behoorlijk is ingevuld.

ESSEN: Sint Vincentius a Paulo kerk te HORENDONK

Een orgelrestauratie van een anoniem orgel, waarvan men alleen weet dat het afkomstig is uit Essen-Wildert en in 1928 overgeplaatst werd naar Essen-Horendonk, kan een riskant waagstuk lijken, ware het niet dat het instrument uit zichzelf een heleboel vertelt die naar een restauratie toe het juiste spoor aanwijst.

Vooreerst zegt het historisch materialenbestand dat het gaat over een instrument dat dateert uit het einde van de 17^e eeuw, begin 18^e eeuw. Vervolgens wijzen toonhoogte en klankgevingselementen aan dat het mogelijks zou kunnen gaan over een orgel dat van boven de Belgisch-Nederlandse grens afkomstig is. Zorgvuldige analyse van windlade en pijpwerk heeft gedocumenteerde gegevens opgeleverd voor de wedersamenstelling van de oorspronkelijke dispositie en de aanvulling van het ontbrekende pijpwerk. En alhoewel er in verband met de identificatie van de originele bouwer geen stappen voorwaarts konden worden gemaakt, blijkt aan de

62

◀ Het pijpwerk
van het orgel
in Essen-Horendonk
(foto Oswald
Pauwels)

hand van zorgzaam onderzoek en ontledingswerk dat de instrumentale identificatie tot een verantwoord en behoorlijk sluitend geheel kon worden gebracht. Het reconstructiewerk is hier dus zo goed als mogelijk gedocumenteerd, en het resultaat moet uitmonden in een goed klinkend orgel, waarvan de typische klankeigenheden van de bouwperiode respectvol en gepast werden ingeschat.

TONGEREN: O.L.Vrouw-Basiliek: restauratie Beiaard, slagwerk en trommelspeelwerk

Behalve een 3-tal klokken uit de 17^e eeuw vormt het hoofdbestanddeel van de beiaard een klokkenbestand uit 1783 van Fr. Chaudoir, een klokkengier die de stemkunst nooit behoorlijk onder de knie heeft gehad. Latere herstellingen, uitbreidingen en toevoegingen tot in 1963 nog door Fr. & J. Sergeys hebben met de middelen van die tijd het stemmingsprobleem niet afdoende kunnen oplossen. De Tongerse beiaard genoot in het Vlaamse beiaardlandschap de reputatie de meest valse beiaard van Vlaanderen te zijn. Een restauratie zou naar veler beoordelingen en verwachtingen hebben moeten afstemmen op omvangrijke vervanging van oude klokken. De moderne elektronische metingsmethoden van het klankspectrum, alsook de nieuwe elektronische stemmingsmethoden waarin computersimulaties een steeds belangrijker rol zijn gaan spelen, hebben in de stemmingsproblematiek van deze beiaard een klein wonder verricht. Op enkele grotere, maar toch nog aanvaardbare afwijkingen na in de bas-klokken, is de inwendige en uitwendige stemming van de klokken verrassend goed en muzikaal bevredigend gecorrigeerd, zodat een weluidende beiaard is ontstaan. Buiten verwachting is een groter aantal oude klokken behouden en geïntegreerd kunnen worden dan aanvankelijk gedacht, en is een zeer aanvaardbare middentoonstemming bekomen kunnen worden. Samen met het herstel van het oude trommelspeelwerk, beantwoordt deze restauratie perfect aan de doelstellingen van de monumentenzorg, namelijk het bewaren van zo groot mogelijke authenticiteit, terwijl een goede en betrouwbare functie in deze tijd is gewaarborgd. Deze beiaardrestauratie betekent dan ook een keerpunt in de gebruikelijke beoordeling en aanpak van oude beiaardklokken die streefde naar uitgevlakte uniformiteit, maar betekent ook een nieuwe stellingname ten overstaan van de laatste getuigen van de klokgieterkunst in ons land, namelijk de beiaarden en klokken van M. Michiels uit Doornik en

Fr. en J. Sergeys uit Leuven, door op grotere voorzichtigheid en zorgzamer behoud aan te sturen.

BIBLIOGRAFIE VAKAFDELING ORGELS, KLOKKEN, BEIAARDEN EN TORENUURWERKEN

- POTVlieghe Gh., *Het Historisch Orgel in Vlaanderen*, deel I (orgelinventaris over de gehele provincie Oost-Vlaanderen), Brussel, 1974.
[uitgeput]
- FAUCONNIER A. & ROOSE P., *Het Historisch Orgel in Vlaanderen*, deel II/a (orgelinventaris provincie Brabant, arrondissement Halle-Vilvoorde), Brussel, 1975.
[uitgeput]
- FAUCONNIER A. & ROOSE P., *Het Historisch Orgel in Vlaanderen*, deel II/b (orgelinventaris provincie Brabant, arrondissement Leuven), Brussel, 1977.
[uitgeput]
- FAUCONNIER A. & ROOSE P., *Het Historisch Orgel in Vlaanderen*, deel III/a, (orgelinventaris provincie Antwerpen, arrondissement Antwerpen), Brussel, 1983.
- FAUCONNIER A. & ROOSE P., *Het Historisch Orgel in Vlaanderen*, deel IV/a (orgelinventaris provincie West-Vlaanderen, arrondissement Brugge en Oostende), Brussel, 1986.
- FAUCONNIER A. & ROOSE P., *Het Historisch Orgel in Vlaanderen*, deel IV/b (orgelinventaris provincie West-Vlaanderen, arrondissementen Diksmuide, Ieper en Veurne).
[in voorbereiding]
- FAUCONNIER A. & ROOSE P., *Orgels van Vlaanderen, speciale uitgave Open Monumentendag 1991*.
142 blz. + klankillustratie (CD).
- FAUCONNIER A., *Het gerestaureerde orgel in de Maria Hemelvaartkerk te Winksele-Herent*, in *Drie jaar monumentenbeleid*, Brussel, 1991, p. 37-41.
- ROOSE P., *Het Van Peteghem-orgel (1838) in het voormalig St.-Jans-Gasthuis (thans Bisschoppelijk College) te Veurne*, in *M&L*, jg. 1, nr. 3, 1982, p. 55-61.
- FAUCONNIER A., *Het Goltfuss-orgel in de begijnhofkerk te Leuven*, in *M&L*, jg. 4, nr. 4, 1985, p. 29-30.
- ROOSE P., *Het gerestaureerde Van Peteghem-orgel (1780) in Sint-Lievens-Houtem*, in *M&L*, jg. 5, nr. 3, 1986, p. 27-34.
- FAUCONNIER A. & ROOSE P., *Het orgel van Vivenkapelle*, in *M&L*, jg. 13, nr. 1, p. 8-30.
- FAUCONNIER A. & ROOSE P., *Een Van Peteghem-orgel uit Diest in de kerk van de Landcommanderij Alden Biesen*, in *M&L*, jg. 18, nr. 2, p. 25-40.

Erik Smaege en
Denise De Brouwer

DE RESTAURATIE VAN HET LION TORENUURWERK IN DE AGATHAKERK VAN SINT-AGATHA-RODE

►
Toestand uurwerk
vóór restauratie

De restauratie van het LION-uurwerk kaderde in het restauratieproject van de Sint Agathakerk van Sint-Agatha-Rode zelf (1). Aangezien bijna alle originele onderdelen van het uurwerkmechanisme aanwezig waren, werd ervoor geopteerd het uurwerk te restaureren en automatisch op te winden. Hierdoor werd de documentaire waarde van dit tijdsdocument gevaloriseerd.

Er werd gekozen voor een restauratie in de zin van conservering als historisch en industrieel archeologisch document door het:

- te vervolledigen
- te herstellen in zijn oorspronkelijke staat, door

gebruik te maken van de oorspronkelijke technieken en materialen.

- bedrijfsklaar te maken en automatisch te laten opwinden.
- te voorzien van een wijzerplaat met één uurwijzer op de historische plaats, aan de zuidkant.

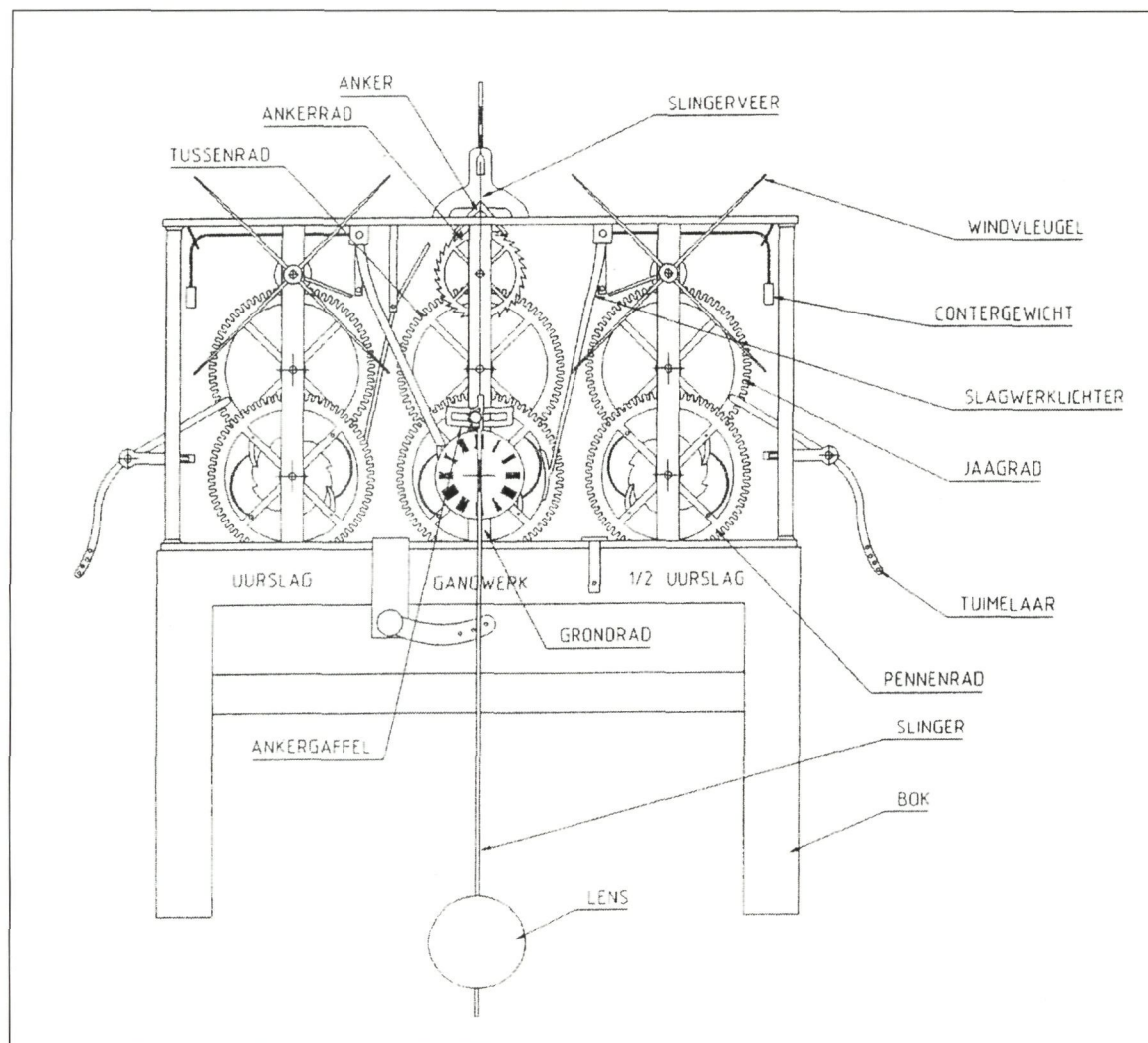
Er werd besloten het uurwerkmechanisme elektrisch te laten opwinden, aangezien deze handeling regelmatig en dagelijks dient te gebeuren. Het elektrisch aangedreven opwindsysteem moest echter zo onzichtbaar mogelijk aangebracht worden. Verder mochten er, door toevoeging van het opwindsysteem, geen wijzigingen aan het frame aangebracht worden en werd ervoor gezorgd dat dit mechanisme te allen tijde kon verwijderd worden.

◀ St.-Agathakerk van
St.-Agatha-Rode

DE UURWERKMAKER LION

Op het frame van het uurwerkmechanisme werd het opschrift LION FECIT ANNO 1738 aange- troffen. Over de uurwerkbouwer Lion is nog zeer weinig geweten. Momenteel werkt het Tiense Uurwerkgezelschap vzw aan een stamboom van dit uurwerkmakersgeslacht. Met grote zekerheid kan gezegd worden dat de bouwer van het uurwerk in St.-Agatha Rode, een zekere Charles-Alexandre Lion was. Hij werd geboren in Charleroi en werd in 1730 poorter van de stad Leuven. Ook in de oude stadsrekeningen van Kortrijk komt zijn naam voor als uurwerkexpert, op andere plaatsen staat hij ver- meld op staanklokken.

◀ Lion-uurwerk van
St.-Agatha-Rode

HET LION-URWERK VAN SINT AGATHA RODE

Dit Lion-uurwerk is een slingeruurwerk met anker-gang volgens het principe van de "terugwerkende anker-gang". De uitvinding van deze anker-gang staat op naam van Dr Hooke (1675), maar wordt ook door een zekere Clement opgeëist.

De slinger is een secondeslinger en de as van het gangwerk doet één omdraaiing per uur. Verder is het mechanisme uitgerust met een dubbel slagwerk op twee klokken; één voor het uurslag en een tweede voor het halfuur. Een mechanisme met windvleugels zorgt voor de constante snelheid van de uurslagen.

Het frame van het uurwerk is gesmeed en de verbinding van de verschillende elementen gebeurt met spieën. De tandwielen zijn eveneens gesmeed. Dit is te merken aan de tanden van de buitenste cirkel die dikker zijn dan deze aan de binnenste. De spaken zijn op de tandkroon 'geweld'.

Het mechanisme heeft gewerkt tot in 1972 en werd waarschijnlijk één keer gereviseerd in 1865. Dit jaartal komt namelijk voor als inscriptie op de uurwerkkast. De meeste onderdelen van het uurwerk, de transmissie naar de wijzerplaat en de slaghamer waren nog in de toren aanwezig. Het uurwerk met zijn originele stenen gewichten werd op zijn oor-

spronkelijke plaats bewaard. Slechts twee belangrijke onderdelen ontbraken: de lens van de slinger en één van beide windvleugels van het slagwerk.

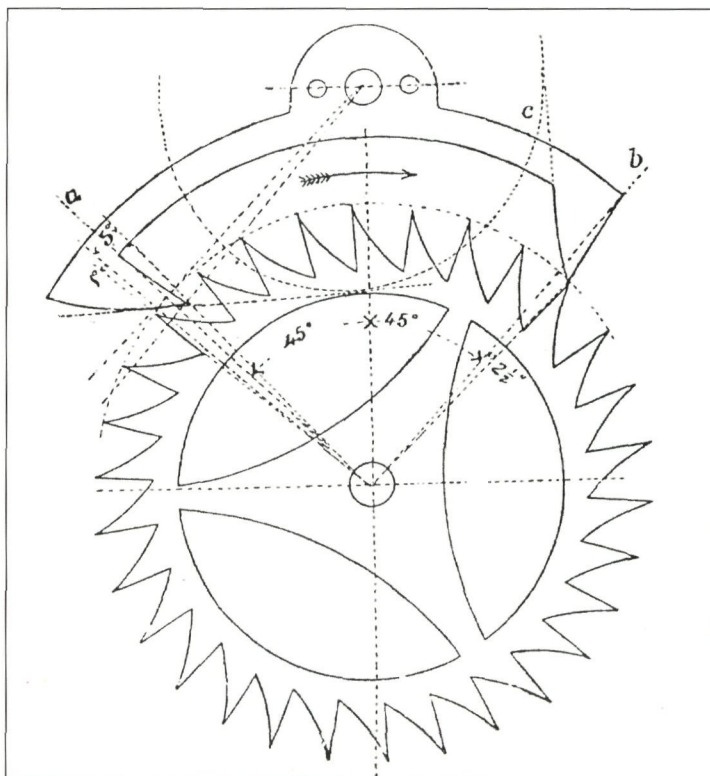
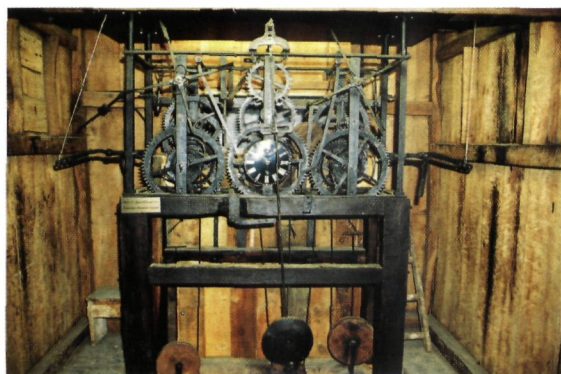
◀ Anker-gang
vóór restauratie

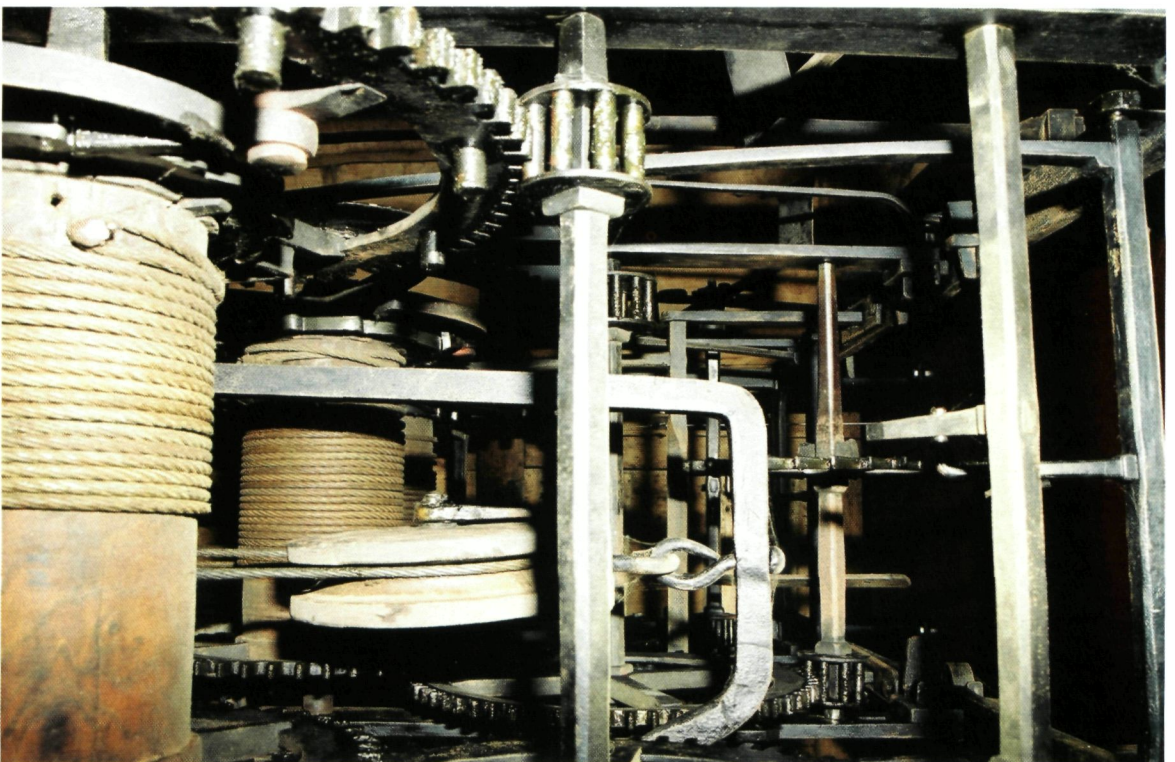
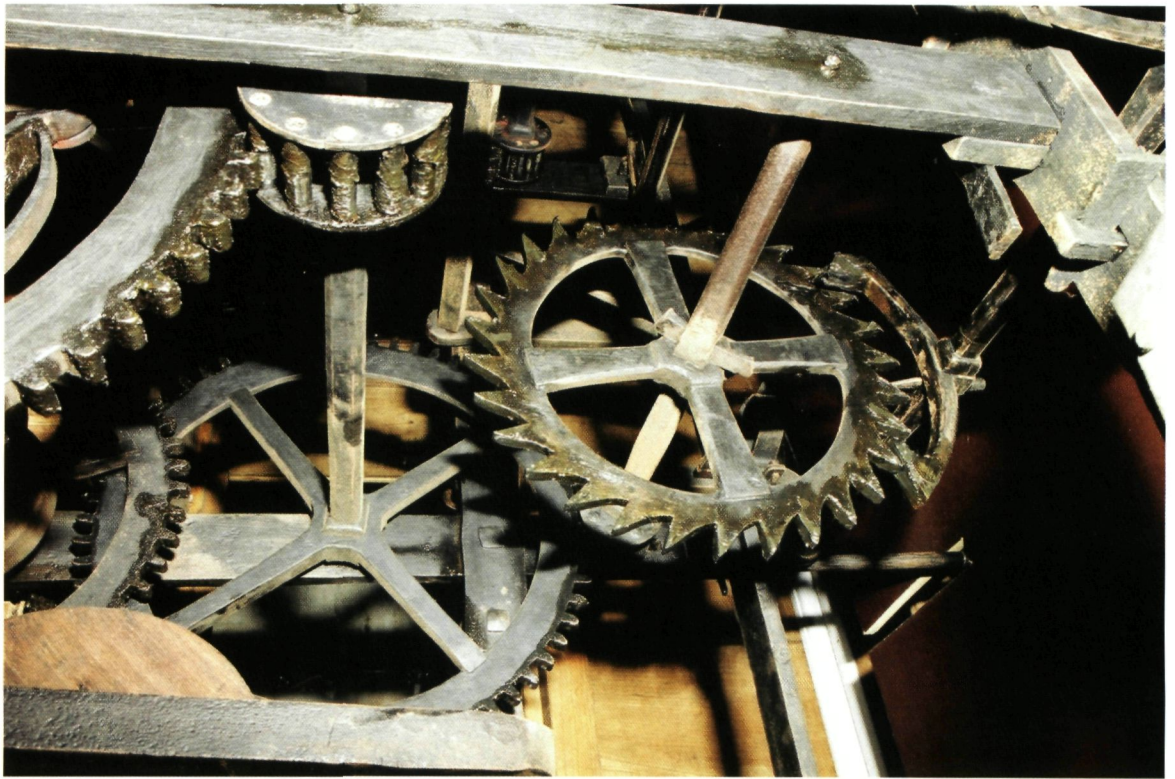
DE RESTAURATIE VAN HET LION-URWERK

De restauratie gebeurde op een conserverende wijze. Het doel was zeer duidelijk: het historisch geheel opnieuw laten werken, met behoud van het oorspronkelijk uitzicht en zoveel mogelijk historische onderdelen.

Om dit te kunnen realiseren werd het volledig uurwerk, inclusief de gewichten en de transmissies, uit de toren gedemonteerd. Alle onderdelen werden genummerd en gefotografeerd, waarna ze zorgvuldig werden ontroest, 'gezwart' en terug gebruiksklaar gemaakt. Assen en tandwielen werden bijgewerkt. Hiertoe werden de aspunten opnieuw cilindrisch gemaakt. De tanden van de tandwielen werden opgelast en terug gevormd om voldoende ingrijping te kunnen geven. Alle bronzen lagers in het frame evenals de rondsels werden vernieuwd. Ook het anker en ankerrad werden volledig gerenoveerd, de tanden opgelast en op de vlakken van het anker werden vlakjes in hoogwaardig staal aangebracht. Er werden nieuwe lichters voor het slagwerk gebouwd.

▼ Principe van
"terugwerkende
ankergang"

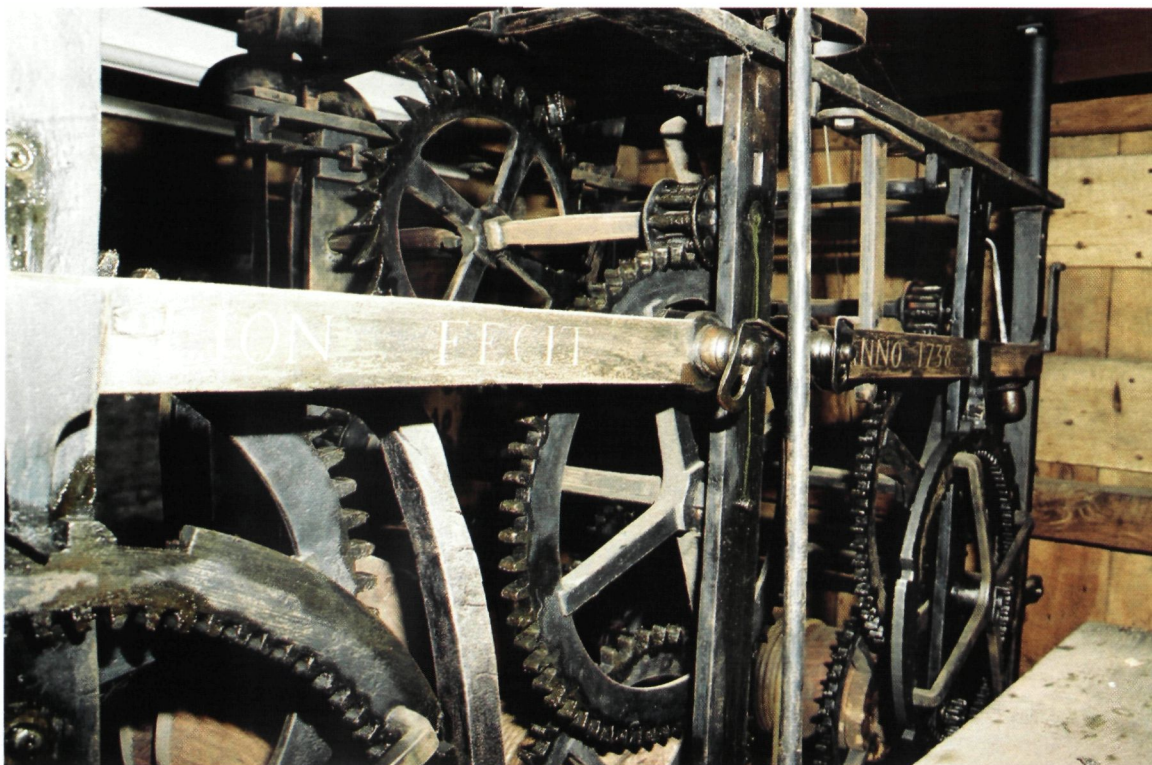
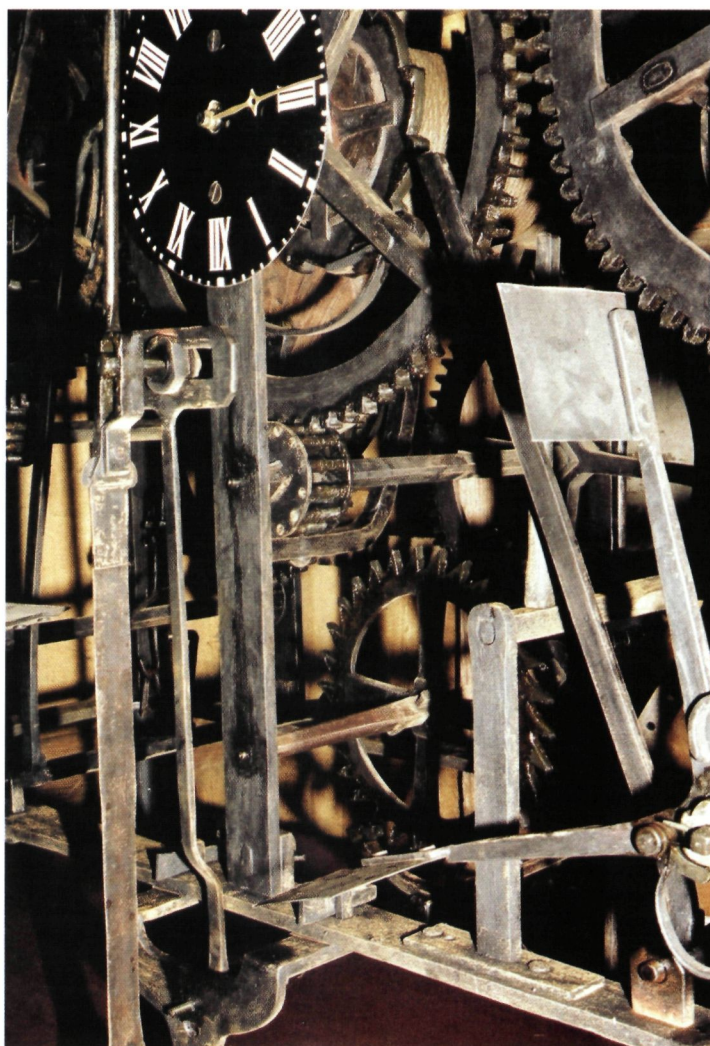

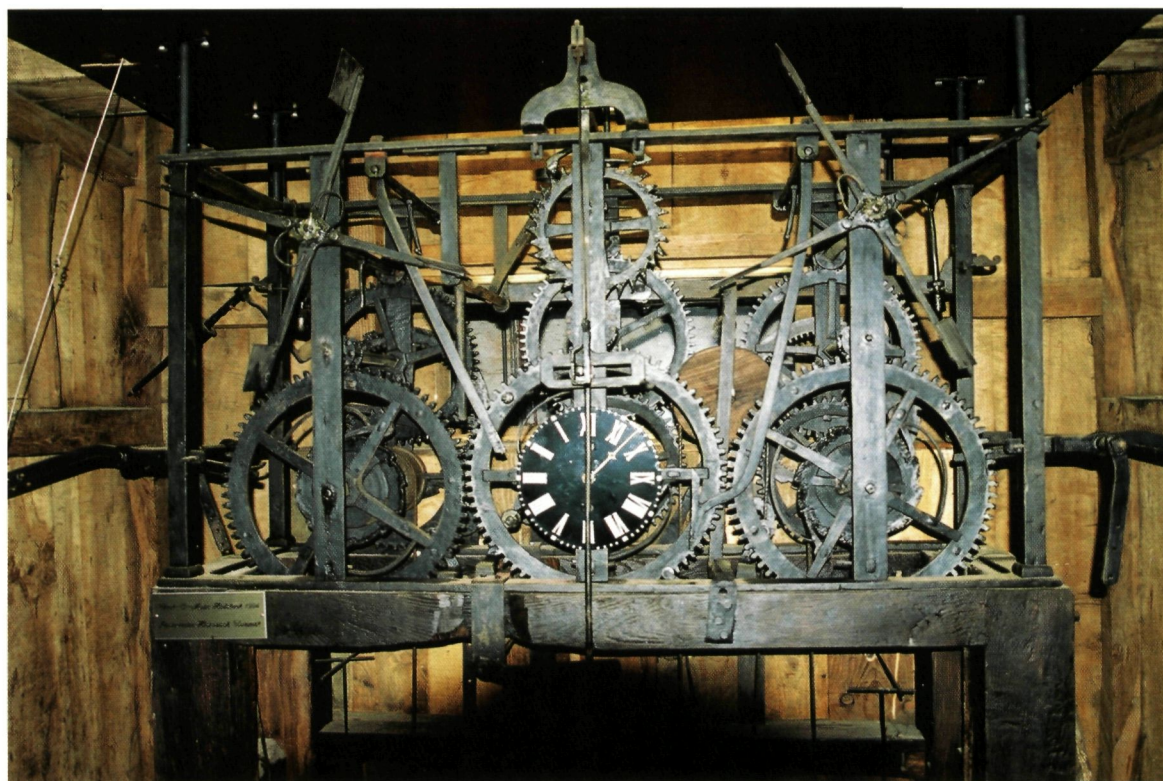
De ontbrekende slingerlens werd opnieuw gemaakt in de stijl van het uurwerk en voorzien van drie concentrische ringen. Op deze manier wilden we een eigentijdse toets aan het nieuwe onderdeel geven. Ook de windrem van het uurslag werd volledig nagemaakt volgens de bestaande.

Daarnaast werden de opwindsystemen van het slagwerk en van het gangwerk geautomatiseerd. We hebben het systeem voor het opwinden van de drie gewichten zodanig gebouwd dat de assen vrijloop hebben tot op het ogenblik dat er ingekoppeld wordt voor het opwinden. De opwindsystemen werden in een tweede houten kast achter deze van het uurwerk gebouwd. Deze ruimte is via een afzonderlijke toegang te bereiken.

LIMIETEN VAN DE AUTOMATISATIE

Door het uurwerk opnieuw in werking te stellen is dit stuk industriële archeologie veilig gesteld. Oorspronkelijk was het de bedoeling om het regelmatig juist zetten van het uurwerk automatisch te laten verlopen. De techniek die hiervoor gebruikt werd bestaat erin om het uurwerk minimaal te laten voorlopen. Op welbepaalde ogenblikken wordt de slinger stil gehouden. Als juiste tijdsbasis

voor deze synchronisatie wordt een radiogecontroleerd uurwerk gebruikt. Deze automatische correctie is om industrieel-archeologische redenen niet uitgevoerd.

Het automatische opwindsysteem bestaat erin dat, enkele minuten vóór de uurslag, een elektrische motor opgezet wordt die de gewichten optrekt. Op deze manier blijft het uurwerk volledig mechanisch in werking. Dankzij de quasi volledigheid en herbruikbaarheid van alle onderdelen heeft dit uurwerk een grote documentaire waarde.

Van verdere automatisatie is afgezien omwille van de noodzaak dat belangrijke vervangingen (bijvoorbeeld de volledige overbrenging naar de wijzerplaat) alsook toevoegingen (stangen, aandrijfassen, riemen,...) onmogelijk aan het oog konden onttrokken worden. Van zowel de vervangingen als van de toevoegingen werd geoordeeld dat ze de documentaire en industrieel-archeologische waarde te

sterk zouden wijzigen. Ze werden dan ook niet uitgevoerd.

Van het wekelijks juist zetten van het uurwerk en slagwerk wordt op heden nog steeds een beroep gedaan op mankracht. Deze good-will schakel blijft kwetsbaar.

EINDNOOT

- (1) De basisopties werden vastgesteld door architecte Denise De Brouwer, in overleg met Antoon Fauconnier van de Afdeling Monumenten en Landschappen.

Erik Smaege is bestuurder van de firma Clock-O-Matic in Holsbeek en Denise De Brouwer is architect

SUMMARY

Empirical practice as the basis for well-founded advice

The 'Conservation Team' division

The care for the preservation of monuments and the art treasures can never be a mere theoretical activity. Well-founded advice and guidance on the construction site can only be the result of thorough contact with the actual monument as a unique entity, the continued existence of which cannot be secured with model schemes, computer prints, global solutions or standard treatments.

The conservation team, established in 1976, has as its major task to keep in touch with restoration theories and in particular, with the restoration practice through carrying out works by ourselves.

The basic construction site serves as an experimental laboratory for enhancing our own expertise and for not losing contact with the executive work. Former basic construction sites were the 14th century wall and vault paintings in the palatial chapel of Laarne manor and the late 14th century paintings of the mediaeval hall in a private house at Bruges. At this moment, the painted chapter-room of the church of the Dominicans at Louvain serves as our experimental construction site. It preserves two successive 13th century architectural polychrome paintings.

Besides work at this basic construction site, we carry out other urgent works of conservation. They mostly concern the treatment of wood against bio deterioration, the fixation of layers of paint on wall paintings, statues or panel paintings, gluing broken pieces together etcetera.

The conservation team also comes into action for executing restricted preliminary inquiries mainly with respect to original finishing and colours. Therefore, we work with the NCS-system (Natural Colour System), which makes use of a colour metre and a reference chart for registering the results in a scientific manner. Sporadically, one asks for advice regarding the proper maintenance of church interiors and art treasures. It goes without saying that correct maintenance with the appropriate products is the best possible guarantee for the preservation and the good conservation of components and furnishings of the interior. Sometimes, we work locally with voluntary workers on the maintenance or the conservation of monumental furniture, such as Gothic choir stalls or Baroque wainscoting.

The emanation of the team's activities is stimulated through publishing articles, especially in our own scientific magazine M&L, through lectures and conferences at congresses in our country and abroad. In the context of the publication of two cahiers, one on mediaeval wall paintings in Flanders and another on Flemish and Brabant altarpieces in Belgian monuments, we carried out a global inquiry into their state of preservation, coupled with the execution of conservation works on the spot.

Secured art treasures with high technology and craftsmanship

Specialist Department for Security

Our numerous art treasures are threatened in a number of ways, theft, vandalism and fire probably being the most important ones. Naturally, not everything can be prevented, but a well-considered security strategy can prevent a lot of harm. By means of modern advanced technology and a great potential in design and creativity, the specialist branch for security has carried out a particular prevention campaign which has clearly evolved since its start in 1982 and has drastically reduced the number of thefts.

Security is of course not limited to theft alone. The purpose of security in general is the prevention of damage and the conservation of our irreplaceable art collection.

An adequate security programme in protected monuments consists of a balanced combination of different elements : organizational measures, mechanical protection and electronic security. The goal of security is to prevent degradation by atmospheric conditions (moisture, temperature, light), destruction or damage by fire or lightning, deliberate or accidental damage by man, theft, or complete disappearance.

Specialist Department for Industrial Heritage

The legal protection of our industrial heritage by the Flemish Government was at the time a firstling : the Flemish Decree of March 3, 1976 is indeed the earliest legislation which explicitly included the protection of industrial heritage. Still the State Department of Monuments and Sites had at that time already taken measures in the field of industrial archaeology. As of 1976 buildings and objects with industrial-archaeological value were included in the inventory series "Bouwen door de Eeuwen heen" (*building throughout history*). The first monuments were listed for

protection in 1974 (the suspension bridge in the Boekenbergpark in Deurne) and 1975 (the Antwerp Central Station). Wind- and watermills were from then on listed as monuments of industry and technique and no longer as lifeless monuments, valuable only for folklore or scenery like it had been between 1931 and 1973.

This has been of crucial importance for the renewed way of restoring and finding a new destination. The industrial and technical transfer of knowledge is gradually gaining importance, thus adding a dimension to the care for our industrial heritage.

As of 1978 the preamble drafted by The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage is used for the definition of industrial heritage.

The industrial heritage appeals by definition to the general public. Whether it concerns the respect for the ingenuity of engineers and craftsmen, the purely aesthetic pleasure of gleaming brass, the irresistible power of steam engines, or compassion with 19th century living and work conditions, be it in housing or behind factory walls, for society the main aspect still is the documentary value of such material relics. The importance lies in the information which monument workers can find in it, interpret, translate and show to the general public. The conservation of industrial-archaeological monuments enables us to illustrate in three dimensions the main changes in our environment and lifestyle over the past two centuries. In our present and ever-changing society, the lasting presence of these monuments creates a surplus value which cannot be overestimated. The story of our industrial heritage clarifies and illustrates the historical perspective of our consumer and product society of which we are all part.

Musical Monuments Specialist Department for Organs, Carillons, Bells and Tower Clocks

The specialist department for organs, carillons, bells and tower clocks works completely following the main principles for the care and preservation of monuments and their art collection in general, whereby the greatest possible authenticity and the particular characteristics prevail. In their daily practice, the specialist division dealing with our musical heritage in churches and towers can rely on an expertise in the field of learning, experience, comparison, consideration, intuition and empathy with the particular identity of these monumental constructions.

As for restoration, the first concern is to ensure the conservation of this heritage in excellent condition for this and future generations. The care for our monumental musical collection requires more than static conservation in itself, as it is the case with for example paintings or sculptures. These are mechanisms, conceived for a specific function. The mere conservation of the material elements of these constructions is of course not sufficient as monument conservation, the function as an instrument should be restored at the same time.

